

Педагогічний пошук

В. П. Созонов

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В КЛАСІ

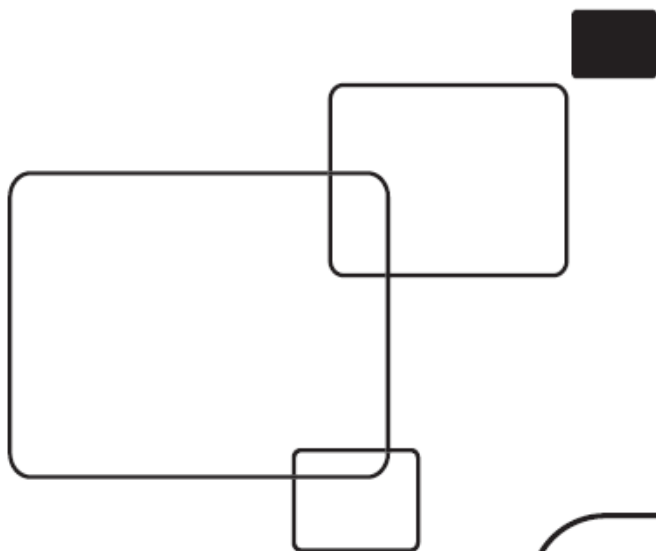
ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Педагогічний пошук

В. П. Созонов

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В КЛАСІ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

УДК 371
ББК 74.200
С58

Видано за ліцензією ТОВ Видавництво «Ранок»

В. П. Созонов

**Організація виховної роботи у класі. — Х.: Веста: Видавництво «Ранок»,
С58 2007. — 160 с.**

ISBN 978–966–08–2505–5

У посібнику подано теоретичне обґрунтування сутності і змістовних напрямків виховної роботи, критеріїв оцінки якості праці, інструментів для вимірювання ходу освітнього процесу і корекції педагогічної позиції.

Призначене вчителям і керівному складу шкіл.

УДК 371
ББК 74.200

Методичне видання

В. П. Созонов

Організація виховної роботи у класі.

Код Р4503у. Підписано до друку 11.07.2007. Формат 60×84/16. Папір друкарський.
Гарнітура «Minion». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,3.

Видано за ліцензією ТОВ Видавництво «Ранок».

ТОВ «Веста». Свідоцтво ДК № 2540 від 26.06.2006.

61064 Харків, вул. Бакуніна, 8А.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.kharkov.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

З питань реалізації: (057) 712-91-46, 712-91-47. E-mail: commerce@ranok.kharkov.ua

«Книга поштою»: (057) 717-74-55. E-mail: pochta@ranok.kharkov.ua

www.ranok.com.ua

ISBN 978–966–08–2505–5

© В. П. Созонов, 2002, 2007
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2007
© Центр «Педагогический поиск», 2002

Від автора

Сьогодні в педагогічній літературі з'явилося багато нової, «гуманістичної» риторики: *«особистісно-орієнтований підхід»*, *«особистісно-центрована педагогіка»*, *«суб'єкт-суб'єктні відносини»*. Проте чим ці новомодні словосполучення відрізняються від старих: *«індивідуальний підхід»*, *«педагогіка співпраці»* — не говорить ніхто. У чому полягає те найголовніше, через що ні вчора, ні сьогодні вчителі не можуть звільнитися від командно-наказової педагогіки, в основі якої лежать заборона, примушення, підловлювання дітей на їх помилках? Це і робить учителів вічно **несправедливими** для учнів, а школу — недоброю і тому нелюбою.

Очевидно, справа не в лексиці, не в секретному фокусі або заклинанні для педагога. Справа в погляді на дитину, в розумінні суті процесу виховання, у філософії взаємин вихователя і вихованця. Не знаючи, не беручи до уваги людську природу, закономірності її розвитку, внутрішні лейтмотиви поведінки дитини, ми назавжди зупинимося на педагогіці авторитаризму і насильства, якими б добрими закликами не керувалися, якою б «сучасною» фразеологією не прикривалися.

Така педагогіка не дасть суспільству вільної людини, суб'єкта самого себе, господаря власної долі. Закон «Про освіту», сам час, нарешті, ставлять сьогодні такі завдання перед вітчизняною школою і педагогами.

Які ж основні ідеї пропонованої педагогічної теорії, яку я називаю *«виховною системою на основі потреб людини (школяра)»*?

Головна початкова ідея: людина є істота, яка саморозвивається, самовизначається. Інакше кажучи, людина розвиває, учить, виховує себе **сама**, це робить не якась стороння сила: педагог, школа, колеги. По-іншому і бути не може, бо тільки в цьому випадку виникає сама можливість отримання людиною **особистої відповідальності**.

Але в природі нічого не відбувається саме по собі. Дитина — істота не самодостатня для саморозвитку через вік, обмежені знання, слабкість фізичних і духовних сил. Вихователь потрібний. Але він лише **помічник, захисник, радник**, нарешті, **зразок** для наслідування. Але не наглядач, не «скульптор». Його завдання — створювати умови для саморозвитку дитини. Квітка росте сама. Її треба поливати, обігрівати і освітлювати сонцем. **Їй потрібно створювати умови**, задовольняючи її внутрішні потреби і запити. І тоді рослина буде здоровою, сильною і прекрасною, як і **задумано природою**.

Л. Виготський ще в 30-х роках говорив, що «з наукової точки зору неможливо, щоб один виховував іншого».

Звідси для педагога витікає кілька правил:

- 1) він має знати основні природні закономірності розвитку людини (дитини);
- 2) його мають поважати, **любити, мати значення для вихованця;**
- 3) він має вміти створювати педагогічні умови для самовиховання дитини, володіти технологією виховання.

Кінцева мета виховної діяльності педагога — **стати для вихованця непотрібним**. У якій формулі можна було б показати відмінність нашого підходу до виховання від старого, що існував в традиційній радянській школі? Раніше відносини вихователя і вихованця будувалися за принципом: «Ти маєш бути ось таким і таким, поводитися ось так і так, в іншому випадку з тобою чинитимуть ось так, ось так і ось так». Наш підхід пропонує покласти в основу нових відносин вихователя і вихованця такий принцип: «Вдивися в себе, хто ти, який ти, чого ти хочеш? Ти хочеш захищеності, визнання, пошани, слави, любові тих, хто тебе оточує? Чудово! Знай: люблять ось таких і таких, поважають ось за те і за те. Зберися з силами, запасися волею. Усе це ти можеш! Дій, а я тобі допоможу!»

Думаю, що читач, звичайно ж, відчув гуманістичне начало в другому підході. Безперечно, він складніший, важчий. Найголовніше, він більш ризикований, бо дитині дається право **вибору** поведінки. Їй дається свобода.

Друга основоположна ідея: **дитину не треба переробляти**. Так, вихованцеві дається свобода. Але суспільство не може бути байдужим до того, що або хто з дитини виросте: творець чи руйнівник, герой чи лиходій. Де та невидима межа, яку не повинен переступати педагог, керуючись благими намірами, бо там починається насильство, а отже, зло?

Я думаю, що педагог своїми «діями» на вихованця має домагатися тільки одного: **щоб дитина сама хотіла і прагнула бути хорошою**.

Людина, як відомо, істота соціальна. Вона призначена природою для життя серед людей, отже, запрограмована на **добро, дружбу, чесність, співчуття** тощо, що необхідне суспільству для виживання. І дійсно, від самого народження дитина хоче любові, визнання, пошани тих, хто її оточує. І вона старається, вона робить усе, щоб таке ставлення заслужити. Отже, **дитина від природи хороша, вона хоче і прагне до морального!** Її не треба переробляти (що ми часто прагнули зробити в школі).

Тому **виховувати — означає всіма силами прагнути зберегти в дитині святе дитяче бажання бути хорошою, любити і подобатися оточуючим.** Її не потрібно і не можна до цього примушувати!

Виховання — це мистецтво мотивації в дитині моральних, соціальних спонук.

Третя ідея, що розвиває дві перші: витоки дитячої поведінки, основа мотивів — базові, психосоціальні потреби людини як головна мета і об'єкт турботи педагога.

Самосвідомість людини — штаб і диспетчер її поведінки. Мотиви — це внутрішні рушійні імпульси, керівники людини. Місце виникнення мотивів — мотиваційно-ціннісна сфера психіки. А головні цінності людини зумовлені її «ядерними прагненнями» (О. Мотков), психосоціальними «базовими потребами» (А. Маслоу): це потреба в безпеці, у визнанні, в пошані, в сенсі життя, в самореалізації, в задоволенні і т.д. Кожна з них набуває провідного значення в певний період життя. Таким чином, разом вони утворюють найважливіші життєві завдання, які людина має навчитися вирішувати і зрештою вирішити. Тільки в цьому випадку індивід може вважати себе людиною, що відбулася, особистістю. Для мене вони уявляються в такій формулі: **здоров'я + захищеність + самоствердження + сенси життя + самореалізація + самореабілітація (уміння жити радісно) = ОСОБИСТИСТЬ.**

Ідея про базові, психосоціальні потреби людини і стає системотвірною ідеєю педагогічного підходу, який я називаю **виховною системою на основі потреб людини**. Структура потреб диктує педагогові цілі і зміст виховної діяльності в класі (і в школі), позицію і принципи взаємодії з вихованцями, а також критерії оцінки якості виховного процесу.

Хочу підкреслити найважливіший і найпринциповіший наслідок, що витікає з запропонованої нами ідеї потреб. Її можна сформулювати так: головною турботою педагога мають бути не благополучна поведінка дитини або класу, не знання правил поведінки, не тренування, мета якого — виробити у дитини звичку правильної поведінки в суспільстві, над чим билася радянська школа всі роки свого існування. Ні, ні і ні! Центральною турботою вихователя має бути турбота про благополуччя мотиваційно-потрібнісної сфери дитини. **Щоб вихованець продовжував хотіти бути хорошим.** А ця мета диктує вихователю таку поведінку: у разі провини (розбите вікно, бійка, зухвалість, невивчений урок) вихованець неминуче має бути виправ-

даний і звільнений від покарання, якщо у нього були моральні спонуки (знайти правду, захистити слабкого, допомогти скривдженому).

І остання ідея — роздум. І досі триває суперечка: наука педагогіка чи не наука, мистецтво чи збірник рецептів на типові ситуації життя?

Педагогіка — це, звичайно, наука. Її не можна змішувати з антропологією — наукою про людину, з психологією — наукою про будову людської психіки, з соціологією — наукою про взаємодію груп і співтовариств людей. У педагогіки свій предмет.

Педагогіка — це наука про закономірності самозміни, самовдосконалення людини. У неї мають бути свої категорії, свої правила, своя технологія (спробу створити таку і робить автор цієї брошури). Але це, безумовно, і мистецтво, де є осяяння, імпровізація, експромт. Мистецтво дотику до дитини, який допомагає, стимулює її самозміну, самобудівництво, самовдосконалення. Допомагає, а не заважає. Коли вихованець чинить на зло вихователеві — значить, немає виховання.

Педагогіка — надзвичайно відкрита наука. У ній не можна говорити: роби тільки так, інакше не можна. Тільки шляхів заборони не може бути багато, а шляхів допомоги дитині — незліченна множина. Тут не можна обійтися без творчості.

Сьогодні ми знаємо досвід роботи зарубіжних шкіл виховання: Вальдорфської школи, школи Монтесорі, школи Френе тощо. Ми знаємо досвід А. Макаренка, «школу радості» В. Сухомлинського, школу розвитку В. Караковського, школу самовизначення О. Тубельського і т.д. Усі вони роблять одне й те саме: сприяють розвитку і становленню особистості вихованців, але в кожній «школі виховання» є свої акценти і підходи. Критерієм оцінки «правильності» підходу, благодетельності впливу педагога служить майбутня доля вихованця, успішність його справ, нині ж тільки одне — психічне здоров'я дитини і педагогічне чуття наставника. Його сердечне відчуття міри, бо в житті класу можуть бути і радість, і слюзи, і м'якість, і різкість, і вимога, і похвала, і нагороди, і покарання. Якщо клас дійсно ЖИВЕ, а не тільки відвідує уроки.

І. Що таке сучасне виховання

Потрібний новий підхід до розуміння процесу виховання, ревізія того, що було і що є (залишилося). Потрібний свіжий погляд на «виховну дію», точніше — «на виховну (що виховує) ситуацію» в живому педагогічному процесі. Сьогодні як ніколи необхідно відповісти на корінні питання виховання: хороша або погана дитина від народження? Що відбувається з дитиною в процесі її соціалізації і виховання? Які характер і джерела внутрішніх сил, механізми самозміни, саморегуляції і самокерування? Нарешті, чи виправдовує себе сьогодні центральна педагогічна доктрина — виховання в колективі і через колектив? Тільки після цього можуть стати ясними суть виховання, позиція вихователя, коло його виховних завдань, методи і способи дотику до душі дитини. Скільки б не воляли до «педагогіки співпраці», педагогіку насильства не подолати, якщо ми не знатимемо дитини, не навчимося включати її в процес позитивного самотворення.

Пропоную інший підхід до виховання: не від суспільства, а від дитини, не від колективу, а від самосвідомості окремого члена, не від потреб і внутрішніх проблем людського індивіда, який прийшов у людське співтовариство і пристрасно прагне пізнати себе, незрозумілого і непокірного, знайти у світі своє місце, єдине, але законне, виразити, реалізувати себе, унікального і неповторного. І не треба його «формувати», намагаючись зробити з маленької людини — вселенського дива — болванку, неясний стандарт, що повторює нас самих. Необхідно довіряти людській природі.

Переконалий: підґрунтя педагогіки мають бути не політика, не ідеологія. Небезпечно будувати виховання на соціології, коли «суспільне вище особистого», а колектив важливіший за його членів. Ризиковано будувати його на голій психології, бо можна зірватися в технологію маніпулювання дитиною.

Наука виховання має слідувати і підкорятися закономірностям розвитку природи дитини, зробити об'єктом пізнання її внутрішній світ, метою практичної діяльності — навчання дитини жити, по суті найголовнішому умінню в житті: взаємодіяти з іншими у формах культурної поведінки й отримувати від цього задоволення.

1. Цілі життя людини і мета виховання

Які цілі виховання? Функції вихователя? Позиція щодо дитини? Хто він, вихователь, — сторонній спостерігач і статист? Помічник і радник або головний «творець» і «інженер людських душ»?

Тільки відповівши на ці питання, можна буде сформулювати якісь правила виховання, технологію виховної діяльності. Але відповісти на них можна, тільки знайшовши відповіді на інші фундаментальні питання: для чого живе людина? Від природи вона хороша чи погана? Чим зобов'язана людина суспільству? Нарешті, що то за сили, які рухають, розвивають людину?

Та, мабуть, найголовніше: цінності і сенс існування людини мають прописувати написані закони суспільства — мораль і моральність.

Ледь-ледь, через насильство над власними переконаннями ми приходимо до усвідомлення: немає нічого вищого, дорожчого, ціннішого за людське життя, сокровенне «Я» людини, її індивідуальне щастя. Людське життя цінне саме по собі, воно дається людині один раз, воно скінченне. «По той бік» — нічого не немає. Так відбувається за законом великої природи і має бути за законами моральності. Бо якщо припустити існування життя на «тому світі», то наше буття миттєво втрачає свою унікальність, а отже, і цінність.

Гуманістичний погляд на людину має стати мораллю суспільства, бути закріпленим у державному праві.

А як ставитися до самого себе? Хто найближча для нас людина: сусід чи я сам? Невже я — свій власний ворог, з яким маю воювати вічно?

Гуманістична психологія Заходу вже давно дала відповідь: найближча, найрідніша, найулюбленіша для мене в цьому світі людина — це я сам. «Немає нічого на світі цікавішого для нас, ніж ми самі, — запевняє Д. Карнегі. — Про кого ми думаємо вранці, вдень і ввечері? Про себе». «Кого шукаєте ви на колективній фотографії перш за все, якщо знаєте, що на ній зображені і ви теж? Звичайно, себе», — стверджує Д. Карнегі, і з ним не можна не погодитися. Найсильніші переживання — це переживання з приводу себе. *Наше ім'я — найпрекрасніший звук на світі.*

Тому висока самооцінка, усвідомлення своєї унікальності і цінності, відчуття власної гідності перед собою й іншими є умова нормального розвитку і здорової психології людини. Й умова здоров'я соціального, додамо ми. Бо здоровий, гармонійний внутрішній світ є основою соціального здоров'я, культурних форм самовияву, самоствердження.

Яка людина від природи: добра чи зла, хороша чи погана? Людина — істота соціальна. Самою природою вона призначена для життя в суспільстві, серед людей, тобто запрограмована на добро, мир, згоду. Ці якості тільки і можуть забезпечити їй саму можливість нормальної життєтворчості і **взаємодії** з оточуючими. Тому з упевненістю можна вважати, що людина від природи хороша, моральна. Подивіться, як довірливо озирається немовля навколо, як самі собою розтягуються його губи в усмішці, як хочеться йому подобатися оточуючим, любити оточуючих. Не усвідомлюючи того, дитина чекає і просить від суспільства відчуття захищеності, безпеки, впевненості в майбутньому, що є найважливішою умовою самої можливості розвитку, зростання, становлення особистості. А любов, пошана, дружба є відчуттями, що несуть у собі захищеність.

Тому дитину не треба переробляти, «формувати», тиснути на неї, гальмуючи і деформуючи її розвиток.

Проте дитина не є маленьким дорослим. Щоб стати зрілою людиною, багатою і конструктивною особистістю, потрібно пройти великий і складний шлях, подолати великі і малі проблеми, зазнати не тільки кількісні, а і якісні перетворення. Життя завжди було і буде важке. Інакше і бути не може: тільки через опір, подолання, переживання відбувається розвиток, дитина стає сильною, готовою виконати своє призначення. Тому дитині потрібна допомога, потрібне духовне підживлення.

Безумовно, у кожної людини є в цьому житті своє покликання, своя унікальна місія, яку має виконати вона і лише вона. У чому суть цієї місії — «доручення» великої *природи*! Вона в самореалізації, в самоздійсненні. Зробити те, що можеш тільки ти, віддати себе, залишивши частину себе в предметах матеріальної і духовної культури суспільства, в думках, відчуттях інших людей, пам'яті народу. Очевидно, основні шляхи самореалізації: праця, продовження роду, спілкування і переживання. У цьому полягає отримання справжнього безсмертя людини, про яке, усвідомлюючи або не усвідомлюючи того, мріє кожна зріла особистість. Погодьтеся, це страшна трагедія — йти з життя, знаючи, що після тебе, **від тебе нічого не залишиться...**

Які ж рушійні сили дитячого розвитку? Який їх характер? Де вони містяться: «усередині» дитини або поза нею — в соціумі, в педагогові?

Скільки існує наука про людину (а це найдавніша наука), стільки ж людина намагається зрозуміти себе, свою природу, свої життєві сили. Не за-

глиблюватимемося в історію, пригадаємо ідеї провідних психологів, психоаналітиків ХХ століття, які не забуті сьогодні. Більше того, саме сьогодні в нашій країні ці ідеї отримують друге народження.

З. Фрейд вважав, що наймогутніші сили людини — це сексуальний потяг і прагнення до влади. Д. Дьюї вважав, що це прагнення до відчуття власної значущості. К. Роджерс — що це прагнення стати самим собою. Я. Морено — що це жадання самоствердження. В. Франкл — що це прагнення знайти сенс життя. А. Маслоу — що це прагнення до самоактуалізації, до самореалізації. О. Мотков вважає, що головні, «ядерні прагнення» людини такі:

1. до збереження і продовження життя;
2. до сили особистості (упевненість у собі і висока самооцінка);
3. до свободи (самостійність і незалежність);
4. до творчої самореалізації.

Ідеал особистості може бути досягнутий тільки за умови здійснення всіх чотирьох прагнень, що визначає ступінь повноти педагогічних умов.

У нормальних, «здорових» соціальних умовах ці спонуки ведуть розвиток дорогою життєствердження, природнокультурних способів самовияву. І лише в ненормальному, ворожому середовищі природні прагнення до сили, незалежності, свободи можуть зустріти опір і під дією страху, відчуття провини, образи здатні або вбити в дитині всяку активність, або, навпаки, породити активність злу, нігілістичну, агресивну. Неадекватні способи поведінки у дитини завжди є формами самозахисту, самозбереження. Антигромадська поведінка вихованця є поведінкою вимушеною, спровокованою дорослими.

Ближча структура внутрішніх, базових прагнень-потреб А. Маслоу. Ці потреби А. Маслоу розташував у вигляді піраміди, в основі якої помістив органічні (біологічні) потреби, далі — потреби в захищеності, пошані, визнанні, а на верхівці — потреби розвиненої особистості в самореалізації, самоактуалізації. Ієрархія потреб А. Маслоу відбиває зміну, розвиток людини від дитячого віку до зрілості й утворює ніби модель, програму саморозгортання, самобудівництва особистості.

Завдяки цій моделі педагог має можливість на кожному віковому ступені знати, розуміти основні внутрішні завдання і труднощі особистості дитини, яка розвивається, чинити так, щоб створювати оптимальні педагогічні умови для їх задоволення, щоб дитина отримувала максимально

комфортні внутрішні умови для саморозвитку (докладніше про потреби буде розказано в подальших розділах).

Тут ми підходимо до останнього питання серед поставлених нами: хто розвиває дитину — педагог або дитина розвиває себе сама?

Сьогодні найважливішою концептуальною ідеєю, що повертає виховання зі сфери ідеології в русло науки про людину, є **ідея саморозвитку**. Людина є істота, що саморозвивається, самовизначається, самореалізується. Ще в 30-х роках, будучи одним із засновників вітчизняної науки про дитину — **педології**, Л. Виготський стверджував наступне: *«Людина, по суті, виховує себе сама... З наукової точки зору неможливо, щоб одна людина виховувала іншу»*. Тобто педагог сам не може зробити дитину ані гіршою, ані кращою. Він може лише певною мірою створити умови, щоб **дитина сама захотіла стати такою, якою б хотілося педагогові!**

А цією внутрішньою силою, даною дитині від природи, яка, проте, актуалізується тільки у певних, *людських*, умовах, є специфічні, такі, що з'єднали психічну і соціальну суть людини, вже нами названі суто *людськими* — *потреби*. Звідси запитання: хто такий *педагог*? Які його функції? Яка його роль у вихованні? Згідно з нашим підходом, **педагог** — це тільки *помічник, радник, вихователь* поки що слабких духом дитячих сердець. Це *захисник* своїх вихованців у колізіях дитячого життя. Не *«архітектор»*, не *«інженер»*, не начальник. Якщо педагог хоче, щоб його діти були хорошими, необхідно робити все, щоб вихованці **хотіли бути такими**, щоб вони **знаходили задоволення в хороших, моральних вчинках**.

По-нашому, *виховувати* — означає створювати всі умови, щоб **діти залишалися хорошими**. У педагога не може бути ніяких інших цілей, окрім цілей життя вихованців. У цьому — об'єктивна база єдності вихователя і вихованця, умова виникнення тієї самої *«педагогіки співпраці»*, до якої нас марно закликали *«педагоги-новатори»*.

Таким чином, треба виховувати не поведінку, а мотиви, тобто внутрішні **наміри**, не свідомість, а мотиваційно-потрібнісну **сферу** дитини. Найвихованіший той учень, кому і в голову не прийде думка запізнитися, збрехати, вирвати сторінку зі щоденника, вдарити, вкрати, якою б важкою не була життєва ситуація! У нього в психіці немає таких установок як способів виходу з тяжкої ситуації.

Дитину не треба переробляти, оскільки вона *«хороша»* від природи. Її треба сприймати такою, якою вона є, більше того, якою **ми хотіли б її ба-**

чити. Треба шукати задатки, розвивати здібності, демонструвати її таланти, в першу чергу для неї самої. Бо здивуватися, наскільки вона хороша, красива і талановита, перш за все має сама дитина. Найголовніше надбання, яке необхідно зробити дитині в період навчання в школі, — це відчуття власної гідності, віра в себе, що вона знає, уміє **і на що здатна**. Дитина перестає чогось *хотіти*, коли розуміє, що вона **НЕ може, НЕ здатна**.

Цього досягти можна тільки добром. Бо тільки добро породжує добро. Так заповідав чудовий педагог — наш сучасник В. Сухомлинський.

Виховувати може тільки людина органічно добра і великодушна, здатна вірити вихованцеві і прощати його, дивуватися його успіхам і професійно спокійно сприймати невдачі. Виховує тільки той, кому діти повністю довіряють, кого щиро поважають, *образ якого несвідомо прагнуть наслідувати*.

2. Соціалізація і освіта

Народжується дитина. У суспільство приходить його новий побратим. Він малий, слабкий, нерозвинений, нічого не знає ні про світ, ні про себе. Це, звичайно, людина, але людина майбутня, «*потенційна*» (М. Бердяєв). Залежно від умов, в яких вона опиниться, дитина перетвориться або в розвинену, творчу, орієнтовану на творчість особистість, або в істоту з від'ємним соціальним знаком, здатну лише на руйнування.

Як здійснюється *олюднення*, становлення особистості дитини? У чому суть процесу, який прийнято називати *соціалізацією* людини?

Соціалізація є процесом засвоєння індивідом знань, досвіду, культури попередніх поколінь. Як істота соціальна, поза соціумом, поза *людськими відносинами* дитина не може стати людиною. І вона стане такою тією мірою, в якій освоїть (привласнить) багатство цих відносин, багатуший репертуар способів поведінки серед людей. Людина — немов акумулятор: скільки в дитинстві вона вбере в себе тепла, добра, світла від оточуючих, стільки ж у майбутньому віддасть їх людям.

Основою процесу соціалізації є *самовизначення* в системі людських цінностей і відносин, соціальних функцій і ролей. Безперечно, найголовніший вибір людина робить у таких галузях:

- ♦ вибір життєвої позиції: хто я? як жити? яким цінностям поклонятися? Діапазон уподобань можливий величезний: від світлого безсрібника-альтруїста до похмурого скнари-утриманця;

- ♦ вибір професії: що робити? який я? де і в чому я можу досягти успіху? К. Ушинський говорив: «Якщо ви правильно виберете собі роботу, то щастя саме вас відшукає...»;
- ♦ вибір супутника життя: з ким жити? як знайти другу половину себе? Усі ми знаємо досить розхоже, але актуальне визначення «щасливої людини»: це та людина, яка вранці з радістю йде на роботу, а ввечері з радістю повертається додому.

Головний вибір готується, забезпечується сотнями, тисячами інших великих або малих рішень. Людина постійно має робити вибір серед альтернатив: діяти або не діяти, сказати або промовчати, йти вперед або відмовитися. Той, хто постійно і послідовно робить кроки в невідоме, ставить нові життєві цілі, бере на себе відповідальність — той розвивається, актуалізується, реалізує себе. Він здійснює *вчинки*, він робить із себе **особистість**.

У процесі соціалізації є *стихийний* вплив: вулиця, однолітки, сім'я, неформальні групи тощо, й *організований*: школа, позашкільні виховні установи, радіо, телебачення. Найголовніші, вищі цінності людини: уявлення про добро, істину, досконалість, красу, ідеали — формуються, очевидно, під дією стихійного впливу — так званої громадської думки нації. Хоча, безумовно, велика тут роль освіти.

Яке співвідношення цих виховних «потоків» з поглядом їх сили, значущості для людини, що росте? Думаю, що сьогодні офіційний вплив виховних інститутів, зокрема традиційної школи, можна порівняти лише з невеликим струмочком у величезному потоці життя школяра. «Уроки моральності», «класна година мужності» з погляду ефективності виховного значення, звичайно, мізерний (особливо позбавлені практичного підкріплення отримуваних знань). Педагогам шкіл треба звільнитися від більшовицької самовпевненості, що вони «інженери людських душ», що вони «все можуть». Це допоможе їм ставити конкретніші і здійсненні виховні завдання, але найголовніше — більше поважати своїх вихованців, вивчати їх природу, закономірності розвитку, зважати на них і... думати, думати, перш ніж зробити якусь педагогічну дію. Бо негуманна школа, бездушний педагог можуть завдати величезної шкоди, спричинити втрату, руйнування особистості, що формується. Уявіть собі, якщо дитина протягом десяти років жила в атмосфері принижень і невдач, якщо десять років байдикувала і навчалася тому, як обдурити педагога й уникнути відповідальності, що і хто з неї виросте?

Проте саме вона — **освіта** покликана вирішити цілеспрямоване завдання соціалізації дитини в суспільстві. Під «освітою» маємо на увазі *«цілеспрямований процес виховання і навчання на користь людині, суспільству, державі»*.

Але це з формальної точки зору. А як висловити сутнісні функції цього масштабного, складного і нескінченно важливого для становлення особистості людини процесу освіти? Адже сьогодні всі зміни у вітчизняній школі, власне, викликані тим, що педагоги вже не хочуть «озброювати» учня «сумою» якихось «наукових знань», тобто не хочуть примітивно і бездумно заповнювати голову дитини інформацією, яка на 75 відсотків не стане їй у нагоді протягом життя. Вони хочуть розвивати учня, *допомагаючи природі, розвиваючи* його задатки і схильності, волю і психічну силу, щоб дитина змогла жити у мінливому, непередбачуваному світі.

І як же співвідносяться в цьому єдиному процесі розвитку і становлення людини навчання і виховання? У чому їх відмінність, специфіка? Адже у вітчизняній школі вони були розділені навіть у часі: навчання здійснювалося на уроках, а виховання мало відбуватися в позаурочний час. Причому виховання було справою другорядною, якимось додатком до навчання (хоча вчителів постійно закликали робити «виховні» уроки). Часто виховання підміняли навчанням і навпаки.

І. Лернер бачить в освіті такі компоненти:

- ♦ повідомлення учню дійсно якоїсь суми знань, тобто об'єктивної інформації про навколишній світ і про саму людину у вигляді понять, законів, історичних фактів і т. д.;
- ♦ формування образу навколишнього світу, адекватного реальній дійсності, оскільки людина сприймає світ узагальнено, цілісно, образно;
- ♦ озброєння дитини уміннями, навичками — способами творчої діяльності, як інтелектуальної, так і наочно-перетворюючої;
- ♦ озброєння досвідом емоційно — ціннісних переживань, бо усвідомлення дитиною світу не може відбуватися без емоцій, відчуттів, пристрастей.

І ось тут починається діалектика, ті самі єдність і боротьба протилежностей.

Безумовно, навчання і виховання мають свою специфіку. У процесі навчання передаються і привласнюються знання, інформація, об'єктивні зв'язки між явищами.

У процесі виховання передаються, точніше — *виросшуються відносини*. А оскільки в основі відносин лежать емоції, відчуття, потяги, то **їх механічно передати не можна**. Мало сказати вихованцям, що потрібно поважати старших, батьків, учителів, Батьківщину. Ця інформація для них нічого не означає, бо емоційно мертва. Відносини виникають у процесі власного досвіду, особистих переживань. Їх можна вистраждати, в собі відкрити тощо, тобто витратити на цю роботу частину своїх власних зусиль і, якщо хочете, здоров'я. Виникнення, зміна відносин можливі тільки в процесі діяльності і переживань, у результаті ціннісної взаємодії з іншими.

⇒ **Мета навчання** завжди *відкрита* і має бути зрозуміла, приваблива, значуща для учня. Він має знати, розуміти, куди його веде вчитель, що від нього потрібно, і свідомо брати участь у цьому процесі — бути суб'єктом навчальної діяльності, допомагаючи вчителю, тобто навчаючи самого себе.

⇒ **Мета виховання** і сам процес *мають бути* максимально *приховані* від вихованця. Дитина не хоче бути виховуваною. Це сприймається нею завжди як насильство над собою.

Навчання завжди звернене до *свідомості*, а виховання — до *підсвідомості*, до внутрішніх установок. Воно має пробуджувати власну, духовну роботу серця вихованця, готуючи необхідні *внутрішні умови*, психічний ґрунт для народження потрібних відчуттів і відносин. Скажімо, скільки б ми не волали до свідомості дітей, спонукаючи їх бути «працелюбними», все буде марно, якщо те або інше заняття не породжуватиме в дитині *задоволення* від нього. Внутрішнє задоволення, насолода, радість — ось ті спонукачі дитячої активності, які мають бути супутниками соціальних, моральних виявів дітей, якщо педагог хоче, щоб вони тягнулися до морального і людського.

Тому **виховання** як найзагальніше визначення є **мистецтво мотивації у дитини моральної, суспільно цінної поведінки**, тобто культивування в дитині бажання «бути хорошою».

Це складний, тонкий, не видимий сторонньому оку, а лише чутний серцем наставника процес духовної взаємодії вихователя і вихованця з непередбачуваним, зумовленим результатом, що лише генерує в дитині прагнення зробити те, що хотілося б педагогові. Цей душевний зв'язок недоступний людині нерозвиненій, грубій, черствій. Виховувати не може людина аморальна, нечесна, безвідповідальна, недобра. До виховання не можна допускати

людину без ясних соціально прийнятних цінностей, обтяжену психічними розладами і комплексами, внутрішньо не вільну, з нерозвиненим відчуттям власної гідності. Бо **виховання** є значною мірою *передачею вихованцеві вихователем самого себе, власних цінностей і відносин, свого «способу життя», де «працюють» механізми наслідування, навіювання, зараження.*

Словом, не може виховувати педагог, якого діти не люблять, кого не хочуть копіювати, способу життя якого таємно або явно не заздрають.

Отже, яким чином можна поділити (щоб сумістити) проблему вирішення чотирьох завдань, сформульованих І. Лернером, між навчанням і вихованням? Очевидно, зробити таке неможливо! Учитель завжди вихователю, навіть якщо ці функції розділені (сьогодні в багатьох освітніх установах з'явилися звільнені вихователі). Вони мають кожен своїми засобами робити одну спільну справу: вчити дітей не тільки законам математики, фізики, хімії (навчання), а й законам *життя* (виховання); ліпити в голові учнів якомога повнішу картину світу (навчання), *доводити*, що світ добрий, гармонійний і людський (виховання); навчати способам і прийомам абстрактного мислення (навчання), *способам взаємодії з іншими* і з самим собою (виховання); розвивати емоційну сферу, пробуджувати соціальні відчуття як на уроці, так і після нього, бо бездушна, безсердечна людина однаково небезпечна, чи то вона — видатний учений, чи закінчений неук. Основним завданням навчання і виховання є **розвиток людини і підготовка** (навчання) **її до життя**. У цьому сенсі можна сказати, що уроки (учення) — це підготовка до життя, а вся позаурочна діяльність — це якась модель самого життя, бажано гідного. Чим багатша, різноманітніша, змістовніша ця діяльність, тим більш підготовленим до майбутнього дорослого життя виявляється вихованець. Не можна скількине буття дитини зводити до навчання.

3. Розвиток і його деякі особливості

1. Зміст і педагогічні умови розвитку

У розвитку дитини мають місце три основні види (сторони) зміни:

- ♦ *біологічна* — кількісна зміна, перш за все анатомо-фізіологічне збільшення кісткової маси, м'язових тканин, обсягу мозку, швидкості і сили певних фізіологічних процесів;
- ♦ *психічна* — зміна (посилення, ускладнення) психічних процесів, їх якісне структурне перетворення, виникнення складних «новоутво-

рень»: мови, здібностей, відчуттів, волі, характеру, свідомості і само-свідомості;

- ♦ *соціальна* — залучення до людського співтовариства, навчання взаємодії з іншими, освоєння всього різноманіття форм суспільного життя, нових, складніших видів діяльності і соціальних ролей (сімейних, професійних, цивільних).

У теорії «комвиховання» пріоритет був наданий соціальному розвитку і вихованню. Педагоги «формували» колективізм, почуття громадського обов'язку, готовність віддати себе суспільству. Фізичне виховання в ієрархії «*напрямів комуністичного виховання*» посідало вкрай скромне, залежне місце, бо це була ніби «*особиста справа*» дитини. Це призводило до значного падіння здоров'я школярів у період навчання. Самі шкільні приміщення пристосовані в основному для навчання, тобто пасивної поведінки, коли «ручки лежать на парті».

І абсолютно ігнорувалися закономірності психічного розвитку дітей. Учні вивчали на шкільній лаві багато дисциплін, але найгірше знали «предмет», який називається «*Я — сам*». Зі шкільних навчальних планів була вилучена психологія. Педагоги страждали (і страждають сьогодні) від слабкої підготовки у ВНЗ в галузі психології, антропології, соціології. Тому з проблемою самовиховання в радянській школі справа постійно йшла погано. У результаті страждала справа соціального розвитку школяра, тобто суспільне виховання. Коло замикалося. Тим часом усі практичні педагоги знають, що всі три сторони розвитку для індивіда (і для суспільства) однаково важливі, вони взаємопов'язані, взаємозумовлені. Затримка, відхилення в одній із них неминуче позначається на особистості в цілому. Це закон діалектики.

Так, вихователі знають, що підвищена фізична розкріпаченість, реактивність дитини негативно позначається на міжособистісних відносинах у класі. Шепелявість, заїкання, косоокість, зайва вага або худина можуть стати предметом насмішок однокласників, породити образливі прізвиська, що створює проблеми в соціалізації, а в психіці дитини — внутрішні перешкоди, деструктивні «новоутворення» у вигляді страху, образ, відчуття провини, інертності, негативізму, агресії. «*У здоровому тілі — здоровий дух*», — свідчить народне прислів'я.

У свою чергу, неблагополуччя в колективному житті, невдачі на роботі породжують психічні стреси, а ті — різноманітні соматичні захворювання. Інфаркт, як правило, є реакцією організму на душевну кризу.

З погляду педагогіки, в людині (дитині) слід виділити такі основні сфери, які можна вважати головними об'єктами розвитку, де зосереджений основний особистісний потенціал і дарування:

- ◆ інтелектуальна (розумова);
- ◆ фізична (м'язова);
- ◆ потрібнісно-мотиваційна;
- ◆ образна, проєктивно-творча;
- ◆ комунікативна (соціальна);
- ◆ емоційно-чуттєва.

Згідно з даною структурою особистості дитини, в школі мають існувати такі види діяльності:

- ◇ інтелектуальна: навчання, інтелектуальні ігри, шашки, шахи, розумові змагання і т. д.;
- ◇ фізична: спорт, фізична (продуктивна) праця, туризм, рухомі ігри, ритміка і т. д.;
- ◇ суспільна, організаторська, де домінують і виявляються діти з вольовими, лідерськими схильностями (раніше цю функцію виконували «комуністичні» організації);
- ◇ творча — конкурси фантастів і фантазерів, турніри винахідників, авторів різних фантастичних проєктів, уроки і гуртки творчості;
- ◇ вільне спілкування, неформальні об'єднання, гуртки за інтересами, політичні рухи і організації (куди не заганяють усіх, а приймають за бажанням);
- ◇ усяка шкільна діяльність має бути емоційною, чуттєво-естетичною, бо виховання є значною мірою вихованням прекрасних і добрих відчуттів (оскільки відчуття лежать в основі відносин).

Звичайно, цей поділ умовний. Людина цілісна, чим би вона не займалася, у неї «працюють» усі сфери: вона думає, — значить, проєктує, відчуває, переживає; вона фізично працює, — значить, здійснює вольове зусилля, спілкується, оцінює результат з погляду краси, естетики тощо.

Та все ж подібна структуризація має сенс. Якою має бути діяльність у школі з погляду її *достатності* для того, щоб кожен учень міг знайти себе і справу до душі, тобто згідно зі своїми здібностями? Щоб міг розвинутися, відчути власну гідність, відчути себе людиною? Адже не секрет: дитині подобається та справа, яка у неї краще виходить, бо там лежать її задатки.

Саме задатки штовхають, скеровують, породжують інтереси вихованця і сприяють його розвитку.

Тому *хороша* школа та, де є діяльність усіх шести видів, де кожна дитина може знайти справу згідно зі своїми задатками!

2. Закономірності розвитку дитини в онтогенезі

Не менш важливо виявити закономірності цілісного розвитку особистості вихованця в онтогенезі. Щоб педагог міг стежити, розуміти і сприяти здоровому, природному, гармонійному розвитку і становленню особистості вихованця хоча б у межах шкільного віку.

При всьому різноманітті людських типів, внутрішніх суперечностей і проблем у ході саморозвитку і соціалізації всі люди проходять одні й ті самі етапи життя: дитинство, отрочтво, підлітковість, юність, дорослість і т.д. На цих життєвих стадіях у людей виникають типові вікові завдання, виробляються (формується) схожі «*базові психічні новоутворення*» (Е. Еріксон): властивості, здібності, уміння, відчуття, відносини. Можливо, я не маю рації, але в міру роздумів над цими проблемами я все більше доходжу висновку, що різниця між двома індивідами, людьми, зовсім невелика: вона — в способах *самовияву*, *тобто* формах поведінки. Суть: прагнення, спонуки, потяги, глибинні внутрішні потреби — одна й та сама. Ну, можливо, сила вияву і комбінації різні. Але всі люди хочуть бути коханими, користуватися повагою, реалізувати себе, залишивши добрий слід на землі. Ось способи досягнення цієї мети можуть бути кардинально різними.

Отже, які ж головні особливості розвитку дитини в процесі життя, фундаментальні закономірності становлення психіки й особистості?

Найважливіші з них такі:

1. Стадіальність розвитку психіки людини.
2. «Пірамідальність» побудови психіки.
3. Нерівномірність дозрівання прагнень дитини і її здібностей.
4. Поступове уповільнення темпу (швидкості) розвитку.
5. Перехід від розвитку до саморозвитку, від об'єктності до суб'єктності.

Поговоримо про деякі із них докладніше.

Стадіальність розвитку психіки людини

Існують різноманітні концепції психічного розвитку людини: Д. Ельконіна, А. Маслоу, Е. Еріксона, Ж. Піаже, Л. Колберга, Д. Ловінгера, В. Слобод-

чикова й ін. Усі вони виходять із розуміння розвитку як саморозвитку, самоактуалізації. Але нічого в розвитку не відбувається саме по собі, без зовнішнього впливу. Навіть людське немовля не може стати людиною поза певними соціальними і психологічними умовами. Щоб ці *умови створювати* і тим самим дійсно конструктивно сприяти становленню особистості вихованця (тобто власне виховувати), педагог має знати і розуміти головні закономірності дитячого розвитку, основні механізми процесу, компоненти умов, щоб знайти правильну педагогічну позицію і при цьому допомагати, а не шкодити.

Функція будь-якого дорослого — батька, матері, педагога — полягає в тому, щоб не тільки усвідомлено і грамотно «підживлювати» (виховувати) природний процес розвитку, а й у міру сил стимулювати тенденцію *свідомого саморозвитку*, допомагати індивідові осмислювати власні завдання як *суб'єкта* розвитку.

Усі вищеназвані вчені уявляють процес психічного розвитку людини як чергування часових періодів, які мають стадії стабільності і стадії кризи: «*дитинство*» (0—1,5 роки), «*раннє дитинство*» (1,5—3 роки), «*вік гри*» (3—6 років), «*шкільний вік*» (6—10 років), «*підлітковий вік*» (10—15 років), «*юнацький вік*» (15—18—20 років), «*дорослість*» (20—60 років), «*старість*» (60 років —...). Часові рамки подані, звичайно, з певною часткою умовності.

Кожній стадії відповідає:

- ◇ своя доросла або одноліткова «*спільнота*» (В. Слободчиков), у якій перебуває дитина і від якої перебирає соціальний досвід;
- ◇ свій зміст «*провідної діяльності*» (Д. Ельконін), завдяки якій відбувається психічний і соціальний розвиток (соціалізація).

За час стабільної стадії розвитку (в умовах перебування в певній соціальній спільноті і провідній діяльності) в психіці дитини формуються певні, властиві і необхідні цьому віку (а разом із тим і всій майбутній життєдіяльності індивіда) «*психічні новоутворення*». Наприклад, для віку дитинства таким новоутворенням є, за Еріксоном, базисна якість — «*довіра, надія*», для раннього дитинства — «*воля*», для віку гри — «*активність, цілеспрямованість*» і т.д. Усі ці властивості як наріжні камені лягають в основу майбутньої особистості. На них добудовуватимуться, формуватимуться, «тверднутимуть» вищі, складніші інтеграційні особливості людини: характер, «*концепція Я*», *світосприйняття*, а також такі «*рис*и», як стиль, тактика і стратегія життя.

Наприклад, на «фундаменті» «довіри, надії», очевидно, формуватиметься звичайна нам «доброта», тобто відвертість, довірливість, незлобивість, великодушність характеру, які забезпечують комунікативність людини, здатність природно адаптуватися й інтегруватися в будь-яку соціальну спільність, на фундаменті «волі» — здатність долати перешкоди, сила духу як застава успішності, ефективності особистості.

Як же важливо, щоб фундамент готувався, щоб необхідні наріжні камені були закладені вчасно і ґрунтовно. Інакше вся будова буде «хисткою» або «з тріщинами».

Стадія кризи викликається виникненням вікової суперечності, внутрішнього конфлікту і веде до зміни спільноти і провідної діяльності, переходу на нову стадію саморозвитку і до початку роботи над новою здатністю. Цю суперечність, як ми побачимо далі, породжує зміна базових психосоціальних потреб людини у міру дорослішання.

Одна з генеральних ліній психічного саморозвитку — пошук, створення, будівництво власного, неповторного, автономного «Я» — «самозвеличення», суб'єктності «самоідентичності». Це постійне розставання з собою — об'єктом і отримання себе — суб'єкта. Найчутливіше голос «Я» звучить у моменти криз. Пригадаємо, як малюк у віці трьох років благає: «Я сам», у шість років наполягає: «Я сам, я сам», а в підлітковому віці войовничо вимагає: «Я сам, я вже дорослий». І хай спробують оточуючі цей голос не почути, цю дорослість не визнати!

Уловити логіку дитячого розвитку, почути власний, хоч і слабкий голос внутрішнього «Я» вихованця, навчитися «читати» його в «тексті» дитячої поведінки, спиратися на нього — професійне вміння педагога. Щоб потім організувати в класі відповідну діяльність, побудувати гуманні відносини, знайшовши в них і власне місце, — це і означає навчитися виховувати.

Неправильна реакція дорослих, які не почули голосу нової особистості у вихованцеві, неминуче призведе до неблагополучного, хворого вирішення внутрішнього конфлікту і породить болісні новоутворення, форми розвитку і поведінки. Замість активності — скутість, замість довіри — підозрілість, замість відчуття власної значущості — збитковість, образу і злість на весь світ.

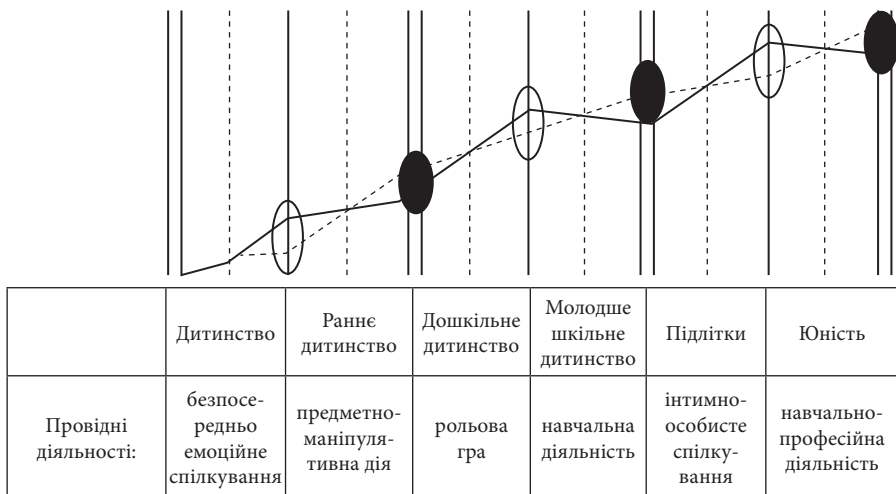
На *схемі № 1* подана періодизація дитинства за Д. Ельконіним. Наочно видно модель процесу, логіку, фази, періоди стабільності і криз.

На *схемі № 2* зображений «повний життєвий цикл» за Е. Еріксоном. Тут особливо виразно можна простежити цілісний процес розвитку людини в

онтогенезі: життєві стадії, зміни спільнот, зміст кризових суперечностей, породжувані «новоутворення» — ключові конструктивні надбання особистості або внутрішні деструктивні якості, які в подальшому стають перешкодами для розвитку.

На *схемі № 3* зображений фрагмент безперервної картини розвитку, спадкоємність, взаємозалежність і складність кожного вікового ступеня, спадкоємність властивостей, що надбудовуються один над одним, якостей майбутньої особистості. Їх краще було б зобразити у вигляді піраміди, в основі якої лежатимуть якості «базисна довіра» і «надія», а на верхівці — «мудрість» як апофеоз, підсумок самотворення.

Схема 1. Періодизація дитинства за Д. Ельконіним

— — — — — розвиток мотиваційно-потрібнісної сфери всередині діяльностей у системі «дитина — суспільний дорослий»;

- - - - - розвиток операційно-технічних можливостей усередині діяльностей у системі «дитина — суспільний предмет»;

○ — «великі» кризи на переходах від однієї епохи розвитку до іншої;

● — «малі» кризи на переходах від однієї епохи розвитку до іншої.

Схема 2. Повний життєвий цикл за Е. Еріксоном

Стадії	Радіус значущих відносин	Основний вибір або кризова суперечність віку	Позитивні «новоутворення» віку	Деструктивні «новоутворення» віку
1. Дитинство	Мати	Фундаментальна віра і надія — проти фундаментальної безнадійності	Базисна довіра, надія	Відхід від спілкування і діяльності
2. Раннє дитинство	Батьки	Самостійність — проти залежності, сорому і сумнівів	Воля	Нав'язливість
3. Вік гри	Сім'я	Особиста ініціатива — проти відчуття провини і страху осуду	Цілеспрямованість	Загальмованість
4. Шкільний вік	Сусіди, школа	Заповзятливість — проти відчуття неповноцінності	Компетентність, умілість	Інертність
5. Підлітки	Групи однолітків	Ідентичність — проти зсуву ідентичності	Вірність	Соромливість, негативізм
6. Юність	Друзі, сексуальні партнери, суперники, співробітники	Інтимність — проти ізоляції	Любов	Винятковість (скильність виключати когонебудь (себе) з кола інтимних відносин)
7. Дорослість	Роздільна праця і спільний будинок	Продуктивність — проти застою, захоплення собою	Турбота, милосердя	Знедоленість
8. Старість	Людство — «мій рід»	Цілісність, універсальність — проти відчаю, опиди	Мудрість	Презирство

Схема 3. Безперервність кожного вікового ступеня

Стадія	Новоутворення		
	дитинство	раннього дитинства	віку гри
Дитинство	Базова довіра	Можливість залишатися на самоті	Ініціативна побудова довірливого спілкування
Раннє дитинство	Довіра до правил	Самостійність	Ініціативне копіювання дорослих зразків
Вік гри	Довіра до моральних еталонів дорослого життя	Самостійність у виборі занять, партнерів, у задумах	Ініціативність

Знаючи закономірності загальної картини розвитку дитини, педагог може спостерігати, діагностувати, оцінювати ступінь благополуччя або неблагополуччя процесу і разом із психологом або самостійно вживати заходів з його корекції, «лікування». Скажімо, у дитини в дошкільному віці «недорозвиненість» «волі» (на базі чого вже в сім'ї і дитячому садку можуть сформуватися незібраність, забудькуватість, неохайність) може спеціально розвиватися, тренуватися в шкільній діяльності або спеціальними психічними вправами — тренінгами в молодших класах, що дозволить попередити розвиток надзвичайно небезпечних, необоротних властивостей дорослої людини.

Ця тонка, копітка індивідуальна робота з вихованцем, безумовно, потребує ґрунтовних психологічних знань, методик, техніки діагностування й інтерпретації даних. По суті, це завжди нова дослідницька робота педагогів, якої необхідно навчати на студентській лаві. Щоб забезпечити практичну спадкоємність виховання, дані мають відбиватися в спеціальних психолого-педагогічних картах спостережень і корекції розвитку. Хочеться звернути увагу, що це не контроль за поведінкою, не ведення горезвісних «щоденників спостережень за важкими», які вже самі по собі ставали **інструментом перетворення нормальних дітей на «важких»**, тобто **схильних до девіантної поведінки**, а створення здорових педагогічних умов для психологічно здорового розвитку дитини. Адже педагоги, самі того не усвідомлюючи, нав'язували вихованцеві роль **майбутнього** правопорушника і, можливо, злочинця. Вони шкодили його природному розвитку, а не **допомагали**. Переконаний, що тільки на основі **знання людини** наша

педагогіка перетвориться з педагогіки загрози, шантажу або маніпуляцій незрілою свідомістю вихованців у природну, грамотну і радісну роботу з розвитку в дитини її єства, вирощуванню талантів і здібностей, з якими до педагога прийдуть усвідомлення власної цінності і гідності, а отже, особисте і професійне щастя!

Так як же росте і визріває особистість?

4. Кого виховувати — людину або особистість?

Аксіомою в педагогіці сьогодні є думка, що педагоги мають виховувати особистість.

Проте поняття «людина» ширше за поняття «особистість». «Людина» як філософська категорія припускає все розмаїття виду: багатство індивідуальності і весь суспільний досвід людства.

«Особистість» — це певна інтегрована індивідуально-біологічна і соціально-історична обмеженість і цілісність. Людина — в певному розумінні заготовітка, кам'яна глина, з якої можна створити будь-яку скульптуру. Особистість — це сама статуя, закінчений скульптурний образ, що втілює конкретну ідею творця.

Особистість — це індивідуальність, яка вросла в суспільство, але, вростаючи, вона бере собі з соціуму не все, а тільки те, що відповідає її завданням, здібностям, природі. Особистість споживає з культури — «скарбнички суспільного досвіду» — тільки частину знань, освоює тільки окремі соціальні функції, знаходить тільки необхідні їй цінності і сенси. З іншого боку, і соціум «доручає» індивідові саме суспільству потрібні ролі, замовляє йому, суспільству, необхідні таланти, затребує ідеї, що диктують сьогодині потреби економіки, політики, філософсько-історичні концепції, нарешті. Пригадаємо, як зовсім нещодавно ігнорувалися цілі шматки психіки: підсвідоме, несвідоме, безліч сенсомоторних і енергетичних можливостей людини. Існували міцні «табу» на цілі філософські концепції, релігії, літературно-художні напрями. У тому або іншому ступені так було і буде завжди: регулюючи власне життя, суспільство весь час має щось відбирати, впорядковувати, відкидати. В. Соловйов говорив: «Суспільство є доповнена або розширена особистість, а особистість — стисле або зосереджене суспільство».

Узагальнимо сказане. Особистість — це певний тип людини. Це підсумок, результат саморозвитку людини! У неї, особистості, є якась закін-

ченість: певні погляди, збалансований світогляд, тільки їй властива система цінностей і стандартів поведінки.

Особистість — це конкретна людина з таким рівнем психічної сили і духовної зрілості, який дозволяє їй кожного разу здійснювати життєвий вибір у суперечностях життєдіяльності відповідно до цінностей власних життєвих смислів і цінностей гуманного суспільства.

Злочинець — глибоко скута людина, бо явно або не явно вона залежить від чужої волі, усвідомлюваного або неусвідомлюваного нею страху, сублімованої агресії на оточуючих або на себе.

Які педагогічні умови виховання вільної людини в існуючій школі?

Не можна виховати відчуття відповідальності, якщо людина не є господарем самої себе.

Нова школа — це перш за все нові відносини, які дитина в праві вибирати. Учень повинен мати можливість вибрати школу, вчителя, класного керівника. Ну з якого дива школяр має терпіти приниження вихователя-деспота, вчителя-хама?

Учень старших класів повинен мати можливість вибрати зміст освіти, кількість навчальних дисциплін, темп навчання, рівень складності, а разом з цим і шкільний бал. Усе це не утопія. Уже сьогодні таку можливість дитині надають різноманітні типи шкіл, профілізація, технології внутрішньої і зовнішньої диференціації навчання.

Вихованець повинен мати право на незгоду з вихователем, навіть на помилку (на провину), хоч би як комусь зі старої ортодоксальної гвардії не здалося це «непедагогічним». Дитячі помилки — велика цінність для неї — дорослої. Цей досвід — по суті, головний вихователю людини!

Сьогодні в науковому світі йде дискусія: якого випускника готувати школі — доброго й інтелігентного або жорсткого і практичного, «здатного жити в умовах ринкових відносин»?

Якщо ми хочемо зупинитися на гуманній педагогіці, відповідь одна: не можна готувати людину для якогось політичного режиму або економічної кон'юнктури.

Педагогіка — і в цьому її призначення і велич! — зобов'язана бути вище, дивитися далі, любити людину більше, ніж вузькопрагматичне суспільство: адже вона має справу з майбутнім. Школа, педагоги мають створити виховну систему, яка забезпечить необхідні умови для саморозвитку і становлення істинно **вільної** людини. А якою їй бути — доброю чи скнарою,

вести ділове життя або бути споглядальником чужого, — вона вирішить сама. Це високе право по-справжньому вільної особистості.

5. Співвідношення колективного й індивідуального у вихованні. «І» чи «або»?

Стверджуючи егоцентрований принцип виховання, тобто цінність розвиненого, незалежного, сильного «Я» в дитині, ми не можемо пройти повз проблеми співвідношення колективного й індивідуального.

Навчаючи умінню жити в злагоді з оточуючими, чи не забували ми про вміння не менш, а може, й більш важливе, а саме: уміння **жити в злагоді з самим собою!** Чи однозначно добре «ставити інтереси колективу вище за свої власні»? Чи завжди колектив має рацію? Чи завжди громадська думка захищає кожного члена суспільства, особливо найслабкішого? Нарешті, чи можна назвати справжніми колективами ті класні групи, які ми мали і маємо скрізь у школі?

Не можна заперечувати благотворного впливу колективу на розвиток і становлення особистості людини. Сім'я, ясельна група, шкільний клас, художня студія, спортивна секція — все це різні форми колективного життя, в якому здійснюється природна соціалізація дитини. Дитина, яка виховувалася в умовах суцього «домашнього виховання», неминуче матиме проблеми з комунікацією в дорослому житті. Найцінніше, що пішло з вітчизняної школи із загибеллю «комуністичних організацій», — це не пишні ритуали, не приваблива ідеологія, не прості, а тому зрозумілі навіть дитині моральні заповіді, а саме відладжена, звична і ніби природна цілісна система навчання дитини способам поведінки в колективі, в живій взаємодії з іншими.

У той самий час уміння жити в колективі, зважати на думку оточуючих не є вищим ступенем соціального розвитку людини. Навчитися «бути, як всі» означає лише першу фазу процесу соціалізації. Справжнє становлення особистості можливе лише тоді, коли вихованець освоїть мистецтво **жити в колективі, але при цьому залишатися самим собою, індивідуальним, органічним, незалежним!**

На прикладі своїх товаришів вивчивши, освоївши весь репертуар можливих моделей поведінки, він знаходить здатність робити вибір із них, адекватний його природі, психіці, задаткам і схильностям, і цей вибір буде

успішним. А далі можлива власна життєтворчість. Мистецтво «не стати, як усі», очевидно, набагато складніше і тому важче. Воно потребує усвідомленої, цілеспрямованої власної роботи над собою.

І ось тут і потрібна допомога вихователя у вигляді *«індивідуальної роботи»*, яка складається, як мінімум, із двох частин: теоретичної і практичної. Теоретична полягає в інформуванні дитини про «влаштування» психіки людини взагалі і діагностуванні особливостей особистості вихованця, що формується, зокрема: її природного потенціалу, *«достойнств»* і *«вад»*, щоб кожен міг створити для себе якийсь ідеальний образ поведінки в соціумі. Тобто вихованець на шкільній лаві має якомога повніше взнати себе, щоб знайти себе.

Практична робота педагога полягає в тому, щоб по можливості створити дитині такі умови в класі (у школі), щоб вона могла *спробувати себе у справі*, у вибраній ролі, в привабливій масці і досягти *успіху*. При невдачі — навчитися вмінню конструктивної рефлексії. Це допоможе їй повірити в себе, розвинути волю, ініціативність, відповідальність, відчуття власної гідності. Річ у тому, що, зупинившись на стадії *«бути, як усі»*, вихованець рано набуває недитячої мудрості *«не висовуватися»*, *«батоюм обуху не переб'єш»*, *«я — невдаха»* і привчається ховатися за спину оточуючих.

Не кожній дитині під силу витримати тиск громадської думки, силу колективної вимоги.

При цьому треба усвідомлювати, що принцип *«виховання в колективі і через колектив»* на практиці легко міг трансформуватися в принцип *«виховання для колективу»*.

Сьогодні маємо завдання поставити справу виховання так, щоб **лідером став кожний**. Принаймні для самого себе. Щоб кожна дитина, ставши дорослою, була здатна вирішувати сама свої життєві проблеми. І якщо їй удасться навчитися вирішувати свої проблеми, то буде набагато легше вирішувати проблеми державні.

Який механізм виникнення інтересу, а пізніше і повага до іншого?

Ми поважаємо іншого за те, чого немає в нас. Така несхожість є в кожному, бо він інший. Тому кожний може бути цікавим і користуватися повагою. Але цю «особливість» треба роздивитися. Для цього потрібно бути поруч якомога довше. А це вже під силу педагогу. Ніякий вихователь не зможе примусити поважати однокласника, але організувати в класі якусь справу, щоб зібрати всіх разом, йому завжди під силу. Таким чином, збирати вихованців потрібно

не для того, щоб стерти відмінності, а для того, щоб їх підкреслити, показати всім і захопитися. Ось головна мета всіх колективних виховних заходів.

Таким чином, сьогодні перед педагогами постало завдання навчитися працювати з окремим учнем, з неповторною *індивідуальністю*. Вирішенню цього завдання, власне, присвячена ця брошура.

6. Шкільний період розвитку. Підлітковий вік

Кожний віковий період важливий для людини. Але психологи і педагоги однастайні в тому, що підлітковий вік є особливим для становлення особистості. Від того, як подолається підліткова криза, які психічні новоутворення набуде в цей період підліток, багато в чому залежатимуть характер, способи самореалізації — словом, подальша доля дорослої людини.

Якщо цей процес припадає на час навчання в школі, на шкільного вихователя лягає відповідальність допомогти дитині благополучно подолати «важкий вік», дати можливість (умови) розгорнутися в її особистості необхідним потенціям, перешкодити виникненню деструктивних надбань і внутрішніх бар'єрів.

Які ж особливості підліткового віку? Що має знати шкільний вихователь, щоб виконати своє призначення? Як я вже говорив, генеральна лінія розвитку індивіда — стати сильною, незалежною, компетентною, успішною, щасливою особистістю. Дитина слабка, залежна потребує допомоги зовні. Ставши дорослою, людина бере свою долю у власні руки. Вона здатна відповідати за себе нині і проектувати майбутнє, самостійно вибирати собі діяльність, роботу, професію, друзів, супутників життя, соратників по роботі.

Але підліток — це людина, яка вже не є дитиною, але ще і не доросла. Це людина «на межі», «у стадії переходу». Але вона пристрасно *схотіла* бути дорослою, «великою». Вільною, незалежною, сильною.

У педагогічній літературі звичайно вказується на соціальну (зовнішню) невідповідність реального становища підлітка з його дорослими прагненнями: він не може займатися дорослою діяльністю, є залежним економічно. Він має виконувати роль дитини — школяра, підкорятися старшим. Погодьтеся, навіть цілком зрілі хлопці і дівчата за шкільною партою для оточуючих — все одно діти. І вони відчують **ставлення** до себе відповідно до свого положення. На жаль, така тенденція збережеться в майбутньому. Сучасна цивілізація, технічний прогрес примушують молодих людей

учитися все більше і довше. Отже, хвороба і лихо перехідного віку будуть із часом тільки загострюватися? Бунт проти свого безправ'я буде все більш нещадним?

У підлітковому віці відбувається найважливіша для людини перебудова самосвідомості: розрив дитячого уявлення про себе як єдності «Я — *реального*» і «Я — *ідеального*». Виникає третє «Я — *оцінює, переживає*». Виникає *здатність дивитися на себе* зі сторони, порівнювати, оцінювати, переживати за самого себе. Можливо, можна сказати: народжується совість людини. З плоского, одновимірного виникає об'ємний внутрішній світ дорослого. Він стає головною інстанцією буття індивіда. Раніше він був «*повторний*»: дитина переживала не свої власні проблеми, а чужі: засмучується мати — і, дивлячись на неї, плаче син.

У підлітка з'явилася *можливість* саморозвитку, самовдосконалення, самовиховання. Він уже не бездумно наслідує оточуючих, а починає порівнювати, аналізувати, планувати, ставити внутрішні цілі, прагнути їх. З'явилася можливість оволодіння власною поведінкою, здатність вольової саморегуляції. А отже — відповідальність перед собою. Виникає «самозвеличання», суб'єктність. Відбувається *друге народження людини*. Людини з власним ЕГО.

Коли виникло нове, власне життя, стало необхідно *перевірити ще раз усі старі, «чужі»* правила життя, яким людина слідувала раніше. Підліток усе піддає сумніву, сперечається з будь-якого приводу. Це експериментатор: знає, що так чинити не можна, але робить, щоб перевірити істинність того, чого його раніше вчили дорослі. Перевірити на власному досвіді. Чужий досвід нічому не чить. Поводиться підліток часом різко, агресивно. Причому трапляється так: чим ласкавішою, слухнянішою була дитина в дитинстві, тим жорсткіше, деспотичніше вона поводить з батьками, ставши підлітком. Немов мститься їм за колишню слабкість. «*Не розуміємо, що з сином трапилося, — дивуються бідні батько і мати, — ніби підмінили його*».

Але все, на жаль, природно і тому нормально. Чим твердіше він поводить, тим твердіше будуть його власні правила життя, тим твердіше буде характер. Підліток невдовзі стане «великим», і він створює собі майбутні принципи. Мудра, передбачлива *природа готує його до дорослого життя!* Вона обжене час і наші уявлення про наших дітей. Інакше буде лихо. Адже якщо дорослі проблеми звальяться на непідготовлену, незрілу психіку (рання вагітність, смерть батьків, війна або голод), дитина вмить перетвориться на юного старого. Чому? Вона не стала господарем обставин, не піднеслася

над собою. І. Мечников говорив, що *щаслива людина та, яка органічно і природно проживає всі етапи життя: дитинство, отрочество, юність, дорослість, старість.*

Підліток «іде» до одностатків. Тільки серед своїх він може краще пізнати себе, перевірити, затвердитися у відшуканих цінностях. Тільки серед рівних він може відчути себе вільним, знайти необхідну ініціативу, самостійність, відповідальність. Через ставлення одностатків у нього формується, «твердне» *«образ себе»*. (Звичайно, він буде формуватися і в юності, і в час дорослості, але відчути власну суб'єктність він має вже підлітком. Або не знайти її, якщо його «Я» постійно ламають, тиснуть, б'ють. Підліток або змириться, зламається, або буде накопичувати образу, злість, агресивність, щоб у слушний момент виплеснути їх на оточуючих.)

На жаль, у цей період серед одностатків підліток запозичує сурогати дорослості: починає палити, пробує спиртне, наркотики, дію випаровувань клею «Момент». Усі ці речі, безумовно, свідчать про проблеми в процесі самоутвердження. У підлітка щось не виходить. Він не може знайти сфери самореалізації, потрібну лінію поведінки. А відчувши фізичну насолоду від сигарет або спиртного, підліток навряд чи побажає звільнитися від знайденого *задоволення* від життя. Задоволення, насолода, радість вельми потрібні людині. Проте вони такі багатогранні, часто небезпечні і руйнівні. Але такі привабливі і нещадні.

Ось я бачу, як гордо крокує дівчина з величезним собакою, як голосно волає магнітофон у руках хлопця, як дивно і зухвало одягнена молода людина. І я розумію, що це теж способи самоутвердження, підвищення власної оцінки. Не страшно, якщо підліток не застрягне в подібній складці на все життя. Адже зрештою необхідно знайти *предмет гордості і самоповаги в собі самому*, в особистих достоїнствах, а не поза собою: в собаці, магнітофоні, в керівному кріслі.

Невід'ємними супутниками підліткового віку є гострі переживання стану самотності. Цей стан може бути коротким або довготривалим, часто повторюватися або бути постійним.

Причина самотності підлітка в перехідному віці: в психіці раптом актуалізувалася найгостріша потреба в близькості, у визнанні, єдності з іншими, а він вимушений рвати старі, налагоджені зв'язки і відносини (з батьками і близькими) і встановлювати нові. А вони можуть не завжди складатися належним чином і не з тими, хто необхідний або подобається (пригадаймо

свою першу болісну підліткову закоханість). Так утворюється суперечність: хочеться розуміння і близькості, а їх якраз і не немає.

Суперечність може досягти такої гостроти, що здатна штовхнути підлітка до самогубства. Психологи стверджують, що мотив самотності, відчуття власної непотрібності, нікчемності, страху, провини в підліткових суїцидах є найпоширенішим. Особливо в так званих «невмотивованих» самогубствах. Оточуючі просто не знають про трагічний внутрішній стан дитини, а сама вона не здатна зрозуміти, чому їй так не хочеться жити.

З погляду психологічного і педагогічного — самотність є невід'ємною рисою віку і самого життя. Це *неминучий ступінь розвитку самосвідомості і саморефлексії*. Дитина відкриває в собі внутрішній світ, який здається їй безоднею. Але цю безодню необхідно *освоїти, обжити*.

Найважливішим психічним новоутворенням підліткового віку є не просто «*вірність*», а **відчуття власної гідності**.

Відчуття власної гідності — це висока самооцінка незалежно від будь-яких високих особистих досягнень і звершень у суспільстві. Кожна людина унікальна, єдина на цьому світі. Людина має усвідомити, пережити, затвердитися у своїй цінності і винятковості. Гідна людина не та, яка не має вад, а та, яка має достоїнства. Достоїнства має кожний. Тільки їх потрібно знайти, розвинути, звернути на благо оточуючим. І оточуючі віддячать тобі гарним ставленням. Гідна людина не збреше, не зрадить — вона дуже цінує себе і своє добре ім'я. Вона не буде заздрити, підсиджувати, робити підлоту сусіду. У неї вистачає свого! Вона внутрішньо **самодостатня**. Психологи говорять: *ідентична самій собі*.

Відчуття власної гідності — це, очевидно, найважливіший компонент такого психічного феномена, як **совість**. Совість є добутком почуття власної гідності і сорому! Чим сильніше розвинута самоповага, чим глибше здатна людина переживати сором, тим вона вища, моральніша, сором'язливіша, відповідальніша. Контролер за поведінкою має бути не зовні нас, а всередині.

Така людина чесна, надійна, *передбачувана*, а отже — соціальна. Такий результат правильного виховання.

Але які ж головні педагогічні умови правильного виховання?

1. Це благополуччя вихованця в головному виді діяльності дитини в період становлення особистості. Від її успішності залежить авторитет дитини серед педагогів і однолітків, а отже, ставлення до себе і внутрішнє

самопочуття. Тому *найважливішою умовою благополуччя внутрішнього світу і становлення психічно здорової особистості підлітка є його успішність у навчанні*. Виховну роботу не можна відривати від навчальної. Дитина єдина, цілісне її становлення.

Підліток втрачає інтерес до навчання не тому, що перестав вважати його важливою, значущою для себе справою, а тому, що *втомився від невдач у ньому*. Він уже не може терпіти, миритися з собою — двієчником або трієчником, інакше виникає *презирство до себе* — нетямущого і нищого. Відхід від навчання — це інстинктивна реакція самозбереження. Це самозахист від руйнування цілісності внутрішнього «Я».

Примітка. Традиційна технологія навчання у вітчизняній школі робить 80—90 відсотків учнів неуспішними. Вона не розвиває, не учить, не возвеличує дитину. Вона експлуатує пам'ять, яка не безмежна. Сьогодні виникли нові, дійсно розвиваючі педагогічні системи Давидова—Ельконіна, Занкова, Гальперіна й ін. Навчаючись за цими педагогічними системами, діти стають не просто більш ерудованими, а й вільнішими в думках, розкутішими в спілкуванні, упевненішими в собі. Усе це важко переоцінити. Таке навчання дійсно стає виховуючим.

О. Дусавицький, один із розробників системи розвиваючого навчання, на зустрічі з працівниками нашого ІУУ заявив, що, на його думку, феномен підліткової кризи — явище не природне, а штучне. Воно зумовлене винятково недосконалістю традиційних технологій навчання, що прирікають підлітка на невдачу, чим і викликається стихійний психологічний бунт проти свого приниження. Буде успіх у навчанні — не треба зміни діяльності, спільноти. Не набуде драматичних масштабів підліткова криза.

2. Якщо все ж таки учень не може затвердитися в навчанні, йому слід допомогти підшукати інші, «запасні аеродроми» дитячого самоутвердження і соціалізації: спорт, живопис, технічна творчість, організаторська робота, продуктивна праця в усьому її різноманітті... Хороша з погляду виховання та школа, де кожен школяр у позаурочний час може знайти собі справу до душі, за здібностями, інтересами і завдяки цьому відчути себе гідною людиною!

3. Незалежно від успіхів в інших справах педагоги зобов'язані оточити кожного вихованця пошаною, визнанням, довірою. Шлях до подібних відносин — глибока віра педагога в те, що кожний вихованець хороший і прагне хорошого. Центральний лейтмотив гуманного педагога:

«Вітю..., Миколо..., Юро..., ти у мене най-най: розумний, добрий, чесний. Я на тебе покладаюся більше, ніж на будь-кого іншого».

4. Неприпустимо розмовляти з підлітком в загрозливому тоні: «*спробуй ще раз...* »), навіть якщо він серйозно завинив: вихованець має на це право. Звичайно, педагог може вибухнути, накричати. Вихованець його побачить, якщо побачить, відчує за криком біль, турботу, любов до нього. Але краща, корисна все ж таки серйозна, доросла, поважна розмова — аналіз того, що відбулося, як ефективніше можна було вчинити в тих або інших обставинах. Потрібний «*розбір польотів*», як кажуть льотчики. Це вчить, привчає до самоаналізу, конструктивної рефлексії.

5. Не можна (та й не варто!) забороняти підлітку спілкуватися з однокласниками, якими б не здавалися вони вихователю малокультурними і підозрілими. Тепличні умови не гарантують уникнення хвороб росту.

6. Батькам у моменти сварок і кризів під час контактів з дитиною необхідно говорити вголос (і доводити ставленням), що вони безумовно і завжди любили і будуть любити її.

І так далі. Більш детально про методику і прийоми роботи з учнями підліткового віку буде розказано в другій частині брошури.

Але які ж *внутрішні умови*, внутрішні критерії благополуччя процесу становлення особистості дитини?

Як уже було сказано, саме в підлітковому віці розвиток перетворюється на *саморозвиток*, а виховання може перейти в процес *самовиховання* (але може і не перейти). У розвиток включається «*третья сила*». Яка природа цієї «третьої сили», тієї внутрішньої активності, які приводять у дію механізми самозміни?

Це **потреби**. Базові, створюючі особистість внутрішні механізми саморозвитку, які природа вклала в людину як у біопсихосоціальну істоту. Я називаю ці потреби базовими, оскільки вони виражають фундаментальні, сутнісні прагнення людини і мають, як і сама людина, потрібну природу — біологічну, психологічну і соціальну:

♦ **біологічну** — потреби виникають, діють, визначаючи поведінку індивіда навіть тоді, коли він про них не підозрює, не усвідомлює їх наявності. Це **не** інстинкти, вони не дані людині від народження як готові психічні механізми, але вони інстинктоподібні. Наприклад, підліток не розуміє, що з ним відбувається, але він інтуїтивно відчуває, що в цей момент

однолітки, їх повага, визнання йому потрібні більше, ніж батьки і їх любов;

- ♦ **психічну** — потреби диктують головний зміст *мотивів поведінки людини*, накладають відбиток на його відчуття, переживання, стан, прагнення. Вони утворюють, формують найважливішу сферу психіки людини — **мотиваційну**, тобто головний штаб поведінки;
- ♦ **соціальну** — потреби з'являються тільки у людини і в людському співтоваристві, серед собі подібних. Вони можуть бути *задоволені тільки іншими і через інших*. Їх існування об'єктивне, бо переважна більшість дітей потрапляє в нормальне людське середовище.

Ці потреби виникають у певний час, змінюються іншими у міру дорослішання. Повторюю: молодші діти відчують потребу в захищеності, безпеці; підлітки — у визнанні, повазі; хлопці — в цінностях і глибинних значеннях життя; дорослі — в самореалізації, самоздійсненні. Потреби визначають соціальну спільність, характер провідної діяльності, які мають відповідати віку, психічному стану людини. Вони визначають і характер педагогічного впливу на вихованця.

Таким чином, базові психосоціальні (скорочую для зручності розмови) потреби є головною метою, об'єктом педагогічної турботи і критерієм ефективності виховної діяльності педагога.

Ідея потреб стала системоутворюючою ідеєю певного виховного підходу.

7. Характеристика потреб людини

1. Потреба в творчій діяльності

Діяльність — це процес активної взаємодії суб'єкта зі світом: з оточуючими, з предметами об'єктивної дійсності (починаючи з дитячої соски і закінчуючи найскладнішими абстракціями зі світу науки і мистецтва). У живій взаємодії, у різноманітних відносинах з оточуючими дитина розвивається, пізнає себе і реальну дійсність, засвоює зв'язки і відносини між собою і світом, добивається якихось життєвих цілей. Діяльність пронизана відносинами. Але педагогіка і є область відносин. Тому виховання неможливе без активної діяльності. «*Виховання є організація діяльності*», — писав Л. Виготський.

В інтенсивній, різноманітній діяльності дитина розвивається фізично, психічно, соціально. За основними сферами психічного життя людини я

виділяю такі види діяльності: фізична, інтелектуально-пізнавальна, організаторська (управлінська), комунікативна, наочно-художня (естетична), емоційно-чуттєва.

Талановиті всі діти. Тільки талант у кожного свій, він може лежати не в тій сфері діяльності, якою зайнята дитина нині. Скажімо, в традиційній школі переважає навчальна праця, в якій, очевидно, не всі діти можуть бути однакові. Щоб розвиток і соціалізація дитини проходили нормально, необхідно залучити її до того виду діяльності, де б молода людина відчула себе гідною. Власне, виховує не діяльність, а досвід. Педагогічний закон: *життєвий досвід дитини має бути успішний*. Безумовно, не всі двієчники стають злочинцями, але кожний злочинець, як правило, був двієчником.

2. Потреба бути здоровим

Вона є продовженням біологічної потреби «бути», існувати. Для людини вона має суто людський сенс: не може бути фізично хвора людина абсолютно здоровою психічно, соціально, духовно (душевно). Бути здоровим — значить, відчувати себе захищеним, сильним, здатним до саморозвитку, спрямованим у майбутнє. Бути здоровим — значить, бути більш продуктивним соціально. Бути здоровим — значить, глибше, повніше відчувати життя, переживати радість, щастя. Які потрясіння відчувають люди, що раптово втратили здоров'я, нам розповідають книги про героїв Вітчизняної війни. Не всім ці удари під силу. Турбота про збереження і зміцнення здоров'я виховання є найважливішим обов'язком класного вихователя, батьків, самої дитини. Тут слід пам'ятати народну мудрість: **у здоровому тілі — здоровий дух**.

3. Потреба в захищеності, в безпеці

У будь-якому віці: в дитячій колиці, в пісочниці дитячого садка, за шкільною партою, серед юнацьких марень — людина, що росте, потребує атмосфери тепла, розуміння, співчуття, емоційної єдності з оточуючими, що породжує в душі дитини відчуття психологічного комфорту, внутрішньої свободи, здоров'я і гармонію внутрішнього світу.

Якщо учень буде знати, що після невдалої відповіді на нього чекають насмішки товаришів або нетактовне зауваження вчителя, він швидше за все не буде піднімати руку, не буде мислити, говорити, прагнути бути першим. Його розвиток різко сповільниться. Пригадаємо, як блищать очі у першокласників, як пристрасно тягнуть вони руки на уроках, як хочуть

бути кращими — і які пасивні ті самі діти вже в 6—7-х класах, які байдужі очі випускників. Не можна не визнати, що це результат нашої безжальної до дітей педагогіки.

Відомо, що в ранньому дитинстві формується світовідчужання — сукупний емоційний «образ світу». Якщо дитина «вирішить» (сформує установку), що світ злий, то на все подальше життя вона стане в позу бійця, а світові оголосить війну. В атмосфері дитячої незахищеності криються витоки недовірливого, дріб'язково-образливого, агресивного характеру людини. За своє неласкаве, безрадісне дитинство вона буде мститися оточуючим усю решту життя. *«Мудра любов до дітей — вершина педагогічної культури, думки і відчуття»*, — писав В. Сухомлинський у книзі «Як любити дітей».

4. Потреба в повазі, визнанні, в необхідному соціальному статусі

Я. Морено, американський психіатр і психолог, вважав справжню потребу центральним джерелом активності, найпершою умовою психічного і соціального здоров'я особистості. Об'єктивне підґрунтя цієї потреби — унікальність, неповторність людини. Підсвідомо це відчуває кожний. Як я вже говорив, найдорожча, найпотрібніша для кожного з нас людина — це **Я сам**. Згода з собою, внутрішня гармонія — абсолютно необхідна для нормально-го розвитку умова. Людина, що не навчилася поважати себе, любити себе, — нещасна, каліка. Вона ніколи не буде поважати, любити оточуючих.

Ставлення до себе визначає характер і способи самоутвердження підлітка в суспільстві. Зі ставлення до себе виростає почуття власної гідності, «Я-концепції». «Я-концепція» — це психічне ядро особистості, головна моральна опора, штаб і диспетчер поведінки.

«Я-концепція» визначає рівень домагань особистості, позицію в житті, життєву стратегію, зрештою життєвий результат. З повним правом можна сказати: ми стільки досягнемо в житті, на скільки в дитинстві навчилися поважати себе. Самоповага, відчуття власної гідності особливо активно формуються в підлітковому віці. Вони виникають з визнання оточуючими. Тому дуже важливо оточити підлітка належним ставленням, яке, «переміщаючись» у внутрішній план особистості, сформує здорову «Я-концепцію». *«Через інших ми стаємо собою»*, — говорив Л. Виготський.

Справжня самоповага не може не поєднуватися з повагою до оточуючих. Формула етичної поведінки: якщо ти хочеш, щоб поважали тебе, необхідно навчитися поважати інших.

Потреба у визнанні є великою рушійною силою соціалізації людини. Допомогти дитині навчитися завоювати авторитет, затверджувати себе у формах суспільно прийнятної поведінки — є головним завданням вихователя. З невдачі в рішенні цієї проблеми починається катастрофа всього життя людини.

5. Потреба в сенсі життя

Ця потреба — суто людська умова для життя. Людина не може існувати без цілей, цінностей і ідеалів, яких би вона прагнула. Сенс життя — це джерело її «самозвеличання», суб'єктності, внутрішньої свободи. Австралійський психіатр і психолог В. Франкл вважав, що саме прагнення знайти і реалізувати своє значення життя, існуюче в зовнішньому світі, є головною рушійною силою людської поведінки. *«Навіть самовбивця вірить у сенс»,* — стверджував він. Сенс життя конкретної людини унікальний, неповторний, незворотний. *«Сенс життя не можна дати, його можна тільки знайти»,* — додавав В. Франкл. — *Самому. Власною працею і зусиллями».*

І це справедливо, адже він (сенс) виявляється тільки в ході власного життєвого досвіду, коли відкриваються особисті цінності буття.

В. Франкл вважав, що змістом сенсу життя є три цінності:

- ⇒ те, що людина дає життю, людям: результат її праці, її творчості;
- ⇒ те, що людина бере від життя: емоції, відчуття, переживання (любов, дружба);
- ⇒ цінності відносин: сила духу, віра в себе, мужність і стійкість перед долею (у найбезвихіднішій ситуації життя не втрачає сенсу, якщо людина не здалася).

Пошуки сенсу життя — не завжди усвідомлювана, але постійна, прихована й украй важлива внутрішня робота душі і думки кожної людини. Особливо вона активізується в юнацькому віці. Ким бути? Як жити? Куди йти? Що робити? Погодьтеся, відповіді на ці питання визначають найглибинніший зміст нашої істоти й існування. С. Рубінштейн сказав, що *«ці знання — щось, що нескінченно перевершує всяку вченість, яким би спеціальним знанням особа не володіла. Вони є дорогоцінна і рідкісна властивість людини — мудрість».*

Пошук сенсу життя, самовизначення випадає на період старших класів. Допомогти своїм учням у її вирішенні — найважливіша місія наставника до закінчення ними школи.

6. Потреба в самореалізації (самоздійсненні)

Людина відрізняється від тварини тим, що тварина пристосовується до середовища, людина ж середовище пристосовує до себе і себе до нього. *Самореалізація* є творча діяльність людини, що перетворює, в результаті якої змінюється навколишня дійсність і змінюється сама людина. Таким чином, потреба в самоздійсненні є джерелом прогресу суспільства і самого індивіда. Здатність до самореалізації у формах творчої праці є вершина розвитку людини, найважливіша ознака особистості. Людина — створіння найбільш досконале і в поєднанні з власною волею здатна справді до безмежного. *«Кожна особа здата до практично необмеженого духовного розвитку, і в межах свого суспільства вона досягає того рівня розвитку, який необхідний і достатній для життя в цьому суспільстві»*, — писав Д. Ельконін.

Найважливіші сфери самореалізації: праця, продовження роду, спілкування і переживання. На думку психологів, 60 відсотків нашого покликання закладено природою в наших генах, 30 відсотків — принесене середовищем і лише 10 відсотків припадає на нашу індивідуальну волю. Що з цього впливає? Що в житті є сенсом? Що є долею? Яке завдання самої людини? Що вона може?

Завдання індивіда — пізнати себе, пізнати можливості середовища, тих умов, що тебе оточують, і зробити правильний вибір, визначити (знайти) свої цілі і покликання. І тоді можна узяти свою долю у власні руки! Важливе завдання на шкільній лаві — оволодіти мистецтвом самоврядування.

Слід визнати, що освіта в школі все ще дуже далека від учня.

7. Потреба в задоволенні, насолоді

Це суто людська потреба. Ідеться не про задоволення, насичення, що рухають тваринами. Ми говоримо про величезну частину саме людського життя, яка називається емоційною, чуттєвою, наповненою пристрастями. Сьогодні ми усвідомили, що, окрім категорій обов'язку, необхідності, людина потребує радості, позитивних емоцій, передчуття щастя. Життя цінне саме по собі, й украй необхідно навчитися відчувати його красу. Наука про виховання — по суті є наукою про те, як навчити людину бути щасливою. Здатність жити повнокровно, насолоджуватися красою природи, чистого неба, ясного сонця, знаходити задоволення в роботі, в днях відпочинку, в сімейному житті, в спілкуванні з друзями — суттєва властивість і уміння розвинутої людини. А їх відсутність — величезна трагедія.

З емоцій починається будь-яка дія, творча думка, людські відносини.

Перше, навіть швидкоплинне емоційне враження може надовго визначити ставлення до людини, заняття, діяльності. Коли дитина починає відчувати насолоду від приниження іншого, від чужого страждання, починається деформація особистості. В основі таких шкідливих звичок, як куріння, пияцтво, наркоманія, лежить елементарне прагнення до задоволення, насолоди. Як же важливо, щоб ці на перший погляд найпростіші відчуття були наповнені соціально значущим змістом.

Тому **виховання є значною мірою вихованням відчуттів**: розвиток емоційно-чуттєвої сфери дитини, вміння знаходити задоволення в моральній поведінці, збагачення вихованця культурно-етичним досвідом. Емоції, відчуття — найважливіші внутрішні стимули індивіда до активності, творчості, успіху. Це нагорода самому собі.

Здатність розуміти, відчувати внутрішній світ іншого у дитини закладається в далекому дитинстві, і їх відсутність не може бути заповнена ніякою роботою над собою в дорослому житті.

8. Зміст виховної діяльності педагога. Складові педагогічних умов виховання

Отже, ми підійшли до найважливішого питання наших роздумів: чим має займатися вихователь у школі? Чим обмежується коло його педагогічних турбот? Які основні завдання?

Педагог має **створювати умови**! Він мусить допомогти дитині *реалізувати її психосоціальні потреби*, які є основою мотиваційної сфери людини. Повторюю: щоб дитина стала хорошою, треба, щоб *вона хотіла, прагнула, знаходила задоволення в тому, щоб бути хорошою*! Виховувати може будь-яка діяльність: розумова, фізична, організаторська. Необхідно тільки, щоб вона була **педагогічно інструментована, а саме: розвивала дитину, її таланти і разом із тим допомагала дитині відчувати задоволення, насолоду, радість від роботи і вдячності оточуючих**. Але не роздратування, образу, огиду (а це буває тоді, коли справа пов'язана з примусом: «*Роби, що говорять, виростеш — спасибі скажеш!*»). Заборона вихователю може бути тільки одна: не можна займатися з дітьми протизаконною або аморальною діяльністю.

Радість, задоволення — ось що робить ту чи іншу діяльність привабливою для дитини (та й для дорослого). Тільки ці відчуття і емоції можуть захопити

ти вихованця до тієї або іншої справи, виховати потрібні педагогу і цінні для суспільства мотиви поведінки. Розумова — радість від навчання, м'язова — від занять фізкультурою, моральна — від доброго діяння. Сьогодні треба визнати: наші школярі не люблять учитися, не роблять уранці зарядку, не займаються самовихованням. Дослідження Л. Фридмана показують, що понад 80 відсотків наших випускників не мають навіть найближчих життєвих цілей. «Безглузда існування» закладається в людині зі школи.

Але що таке задоволення, радість? Чи не закликаю я дітей лише до розваг, до неробства? Категорично ні! До речі, і самі діти не люблять марно гаяти час. Від чого ж і в якому випадку дитина відчуває задоволення і радість? Від перемоги над собою! Від успіху! Від визнання оточуючих! А справжні перемога й успіх пов'язані з труднощами, з їх подоланням, із зусиллями.

Але найголовніше для дитини, коли ці перемоги *особистісно значущі!* Коли вони сприяють вирішенню внутрішніх психологічних проблем. А тут ми знову маємо повернутися до нашої ідеї потреб. Адже базові потреби людини — це основні життєві, програмні завдання, які індивід у своєму житті має навчитися вирішувати: **захищати себе, бути визнаним і користуватися повагою серед оточуючих, знайти ціль і сенс життя, навчитися ефективним і соціально-культурним способам самореалізації, вміти радіти життю.** Кожна з цих проблем стає актуальною у свій час, у відповідному віці і потребує вироблення відповідних умінь, здібностей (новоутворень), необхідних вікових і віковій ситуації розвитку.

Отже, і робота педагога (бо він помічник свого вихованця) має підкорятися і служити цілям життя вихованця (докладніше про це — далі). *Структура педагогічної діяльності, коло головних виховних завдань педагога в період перебування дитини в школі і будуть ґрунтуватися навколо базових потреб, життєвих завдань вихованця!* Потреби будуть підказувати характеристику педагогічних умов у колективі, вимоги до педагогічної техніки, до особистості і поведінки вихователя.

Таким чином, у кожній школі, в кожному класі, з кожним вихованцем у педагога будуть складатися свої особливі відносини, своя унікальна педагогічна система, бо діти в класі неповторні, а отже, унікальні і шляхи та труднощі їх дорослішання. Неповторна особистість педагога і його інструменти виховання. Ураховуючи дитячі потреби, педагог, як дбайливий і чуйний садівник, знає, що робити, кому, чим і як допомогти. Іти назустріч вихованцю, своєчасно і надійно допомагаючи йому долати життєві перешкоди, щоб він став

сильним, умілим, *упевненим у собі*, щоб в недалекому майбутньому знайшов власні духовні опори, — в цьому основне призначення педагога.

Таким чином, головне завдання *виховання і вихователя* — «формувати» не розум (хоча і його теж), не м'язи і фізичні уміння (хоча і це необхідно), не відчуття (хоча і відчуття), не волю (хоча і її), не комунікабельність (хоча і вона конче потрібна), а *мотиви і мотиваційну сферу* особистості дитини, тобто її бажання, прагнення, потреби бути соціальною, людяною, етичною, що підкріплене розумом і відчуттями, волею і звичкою. А мотиваційну сферу можна і потрібно виховувати в *будь-якій діяльності*.

Які ж основні, підкреслюю, педагогічні завдання в діяльності педагога, що впливають із потреб людини (школяра)? Які педагогічні умови, над створенням яких має працювати педагог (по-старому — основні «напрями» діяльності педагога)?

- ⇒ Організація різноманітної, творчої, особистісно і суспільно значущої діяльності дітей у класі як моделі, образу майбутнього гідного життя, в ході якого здійснюється розвиток і благополучна соціалізація вихованця (*«потреба в творчій діяльності»*). «Педагог є організатором діяльності дітей» (Л. Виготський).
- ⇒ Створення умов для збереження і зміцнення здоров'я вихованців. Тільки здорова людина здатна і готова до активної творчої діяльності і вирішення всіх психологічних проблем, що виникають у житті (*«потреба бути здоровим»*).
- ⇒ Створення сприятливого етично-психологічного клімату, здорових міжособистісних відносин у колективі, тобто забезпечення умов захищеності кожного, навіть найслабшого його члена (*«потреба в захищеності, безпеці»*).
- ⇒ Створення умов для успішного самоутвердження кожного вихованця у формах суспільно корисної діяльності і суспільно прийнятної поведінки, отримання кожним необхідного соціального статусу в середовищі однолітків (*«потреба в повазі, визнанні»*).
- ⇒ Створення умов і надання допомоги (у тому числі власним прикладом і способом життя) у пошуках й отриманні цінностей, сенсу життя, ясних цілей перебування в школі і після її закінчення (*«потреба в сенсі життя»*).
- ⇒ Психолого-педагогічна освіта вихованців, навчання їх способам робити правильний вибір, ухвалювати рішення; навчання прийомам само-

пізнання, саморегуляції, самоврядування і самовиховання як основоположним умінням для благополучної соціалізації і самореалізації людини в подальшому дорослому житті (*«потреба в самореалізації»*).

⇒ Виховання (розвиток) відчуттів. Прищеплення оптимістичного світосприйняття, навчання (у тому числі власним прикладом) радіти життю, кожній його хвилині. Школа має бути *«школою радості»* (В. Сухомлинський) (*«потреба в задоволенні, насолоді»*).

Такі завдання диктує наставнику логіка розвитку вихованця. Кожне завдання, у свою чергу, може бути реалізоване безліччю шляхів, заходів, систематичних занять, організованих у школі або в окремому класі.

Так що ж таке сучасне виховання? Це діяльність вихователя, скерована на створення психолого-педагогічних умов для задоволення базових, психосоціальних потреб школяра (людини).

Як же практично планувати в школі виховну роботу? Яка структура виховного плану? Так і планувати: відповідно до головних потреб людини. Розділи плану роботи в масштабах школи можуть бути такими:

1. Характеристика (аналіз) стану виховної роботи школи за минулий рік (у цьому розділі також детально аналізуються дані про здоров'я учнів).
2. Організація шкільної діяльності дітей (перелік основних *«ключових творчих справ»*, загальношкільних свят протягом року, навколо яких концентрується загальношкільне і класне життя).
3. Збереження і зміцнення здоров'я дітей (перелік справ, спортивно-оздоровчих заходів, робота шкільного медпункту, психологічної служби, зміцнення матеріально-технічної бази — стадіону, спортзалу, гімнастичних класів і т. д.).
4. Забезпечення умов безпеки, захищеності дітей (гуманізація уроку і всього навчального процесу, гармонізація шкільних відносин, робота з правилами поведінки учнів за принципом *«суспільного договору»*, організація роботи в школі шкільній поліції, вивчення ОБЖ, організація *«телефону довіри»*, шкільних органів самоврядування тощо — словом, перебудова всіх шкільних відносин, виховання культури і духовного братства шкільної спільноти).
5. Забезпечення умов для самоутвердження, самовияву учнів (перебудова технологій навчання, збагачення позаурочної діяльності: збільшення кількості гуртків, факультативів, клубів, секцій і т. д. Кожний учень

має знати, що, окрім уроку, він може реалізувати себе в іншому місці, де на нього чекають, де йому раді, де йому надано місце).

6. Допрофесійна і професійна освіта (тут здійснюється справжня «підготовка дітей до життя»: трудового, сімейного, цивільного і т. д.). Продуктивна праця в майстернях, теплиці, на пришкольній ділянці, на шкільній пасіці.
7. Психолого-педагогічна служба (лекторії, психологічні семінари-тренінги під керівництвом шкільних (міських або районних) психологів, соціологів, юристів).
8. Робота з батьками (широке і різноманітне залучення батьків до вирішення вищезазначених проблем школи або надання допомоги у вирішенні проблем з власними дітьми). Навчання умінню любити власних дітей.
9. Робота з громадськістю, з установами культури, техніки, спорту, щоб розвинути, оздоровити, загартувати вихованців, навчити їх знанням, умінням, які будуть їм необхідні в житті. Тим більше, якщо шкільна база незначна або відсутня зовсім.

Такі основні напрями виховної роботи в масштабі школи. Окрім зазначених, у кожній освітній установі можуть бути власні нові або перевірені часом форми виховної діяльності, зумовлені існуючими умовами або традиціями.

Чи має відповідати класний керівник за успішність своїх вихованців? Чи зобов'язаний контролювати навчання дітей, відповідно «приймаючи міри»? Перекоаний: **не має і не зобов'язаний!** Щойно класному керівнику «навісять» відповідальність за успішність класу, як відразу він з вихователя перетвориться на контролера і наглядача. Між наставником і вихованцем поселиться «нечиста сила». Це завдання вчителя-предметника. Інакше останньому немає сенсу вдосконалювати свою майстерність, якщо за його роботу відповідає хтось інший. Кураторам (звільненим вихователям) Воткинського ліцею заборонено вести уроки у своїх класах, щоб вони не набули **непедагогічного важіля** «дії» на вихованців. Здається, це дуже правильно.

Принципи виховної системи, засновані на потребах людини (школяра)

Принципи — це найважливіші правила, що виражають об'єктивну сутність відносин педагога і вихованця в процесі їх взаємодії, цілями якої, бе-

зумовно, є розвиток, духовне становлення дитини. Вихователь існує для вихованця, школа для дитини, але у жодному випадку не навпаки.

Принципи — це певні заповіді, етичні віхи, яких має дотримуватися педагог у своїй повсякденній практиці. Це своєрідні обмежувачі, покликані охороняти її *величність природу*, до якої наважився торкнутися сторонній через її дітище — маленьку людину.

Нарешті, **принципи** оберігають метод, який поставлений в основу педагогічної системи. З перенесенням акцентів з педагогіки заходів на педагогіку людини, на внутрішній світ дитини, її потаємне *ЕГО* дозволяє наблизитися до заповідей і принципів, до яких закликали педагоги-гуманісти Дістервег, Песталоцці, К. Ушинський, Л. Толстой, Л. Виготський і сучасні прогресивні вчителі. Ось деякі з них:

1. Принцип природовідповідності

Неприпустимо, безглуздо, шкідливо намагатися переробляти дитину. Сприймати її такою, яка вона є, — найважливіше правило виховання. Природа людини сильніша, ніж виховання. Природа — це коріння, виховання — крона. Усі діти талановиті, тільки талант у кожного свій, і його треба знайти. Усі хочуть бути чесними, добрими, «хорошими». Але для цього треба бути психічно сильним, фізично здоровим, самостійним і відповідальним за власну поведінку, здатним захистити себе у тяжких або жорстоких обставинах.

Життя нелегке. Щоб з ним упоратися, треба багато знати, вміти і бути готовим учитися постійно. Тому вихідна позиція педагога стосовно вихованця — довіра, опора на наявний у нього потенціал, пошук і розвиток його талантів, допитливості, здібностей, стимулювання внутрішніх духовних сил дитини, щоб на цьому фундаменті юнак зміг зайнятися самовихованням. Власне, всі лиха, всі невдачі людини походять лише від того, що вона дуже мало знає себе. Школа багато чому вчить учнів, але неприпустимо погано вчить предмету, який називається «*Я сам*».

2. Діяльнісний принцип

Виховують не педагог, не мораль, а організація життя дітей, його живі уроки, які створюють особистий досвід кожного вихованця. Чим багатша шкільна (класна) діяльність, тим сильніше вона зачіпає серця і душі дітей. Чим ширші, тепліші і міцніші відносини, які виникають у процесі дитячої діяльності, тим міцніше переконання в гуманному «образі світу», тим більше способів взаємодії з людьми, тим вільніша людина, тим успішніше процес соціалізації.

Частина шкільного виховного впливу на дитину — колективна творча справа (КТС — за І. Івановим). У такій справі кожному вихованцю знаходиться місце, робота до душі. Тут усі здібності важливі, цінні, шановані: шити, ліпити, стругати, складати вірші, грати на гітарі, писати сценарії, співати частівки тощо. Тут змінюються, зміцнюються відносини між вихованцями, ставлення до самого себе — зростає самоповага. Факт зміни *відносин* і створює виховний **момент** у будь-якому заході.

3. Принцип цілісності у вихованні

Треба навчитися розуміти і сприймати дитину як нерозривну цілісність біологічного і психічного, соціального і духовного, свідомості і самосвідомості, раціонального і ірраціонального. Визнати однаково важливими для суспільства і особистісно значущими для індивіда всі іпостасі людського. Турбота про здоров'я вихованця є вкрай важливим суспільним завданням вихователя. Це турбота про здоров'я духу вихованця.

Не можна ділити дитину на окремі, ізольовані одна від одної частини, на штучні «напрями» дитяче життя і цілісний досвід вихованця. Цілісне все: шкільне і класне життя, образ навколишнього світу й образ себе, зовнішній образ педагога і його ставлення до справи, урочна і позаурочна діяльність. На жаль, у сучасній освіті ми розриваємо світ на окремі «предмети» — математику, фізику, літературу; відриваємо навчання від виховання; відриваємо наші слова-повчання вихованцю від власних вчинків і поведінки.

4. Егоцентрований принцип

«Індивідуальний підхід», «особистісно-орієнтована педагогіка» — терміни різні, але позначають приблизно одне й те саме — ставлення до дитини як до неповторної, унікальної особистості. Та вчені не говорять, як це слід робити, і тому важлива думка залишається для практичних педагогів усього лише вченою риторикою.

Лише відкрите проголошення цінності **«ЕГО»** (не боячись слідувати З. Фрейду), прийняття внутрішнього світу людини за першооснову поведінки, а дитячі відчуття, спонуки — за головну турботу наставника — примусять учителя дійсно вдивлятися у вихованця, замислюватися над мотивами дитячої поведінки, відрізняти форму поведінки від сутності — намірів, прагнень, мотивів, що і зробить його (вчителя) справжнім **вихователем**, тобто перш за все справедливим в оцінці дитини, мотивуючи його кращі спонукання і кращу поведінку. А тоді з'явиться повага до дитини, дбайли-

ве ставлення не тільки до її думок, а й до відчуттів, очікувань. Словом, до її духовного життя. Тоді педагогіка відшукає свій предмет — дитину. І тоді виникне у відповідь *повага до вихователя як умова і сама можливість виховання*.

5. Віковий принцип

Знання знайдених нами базових потреб людини говорить педагогу про специфіку кожного віку дитини і специфіку *педагогічних умов, які вихователь зобов'язаний створювати*, щоб розвиток вихованця здійснювався послідовно й у здоровий спосіб. Наша модель потреб підказує педагогу технологію і техніку виховної роботи.

Нагадую, що основними чинниками умов, за Д. Ельконіном й Е. Еріксоном, є:

- 1) зміст діяльності;
- 2) характер соціальної спільності.

А потреби диктують:

- 3) форми діяльності, інструментування, позицію педагога і характер до-
тику до душевного світу дитини, тобто технологію *виховання*.

Наприклад, для молодшого шкільного віку (початкові класи) провідною потребою є потреба в захищеності, безпеці, любові оточуючих, особливо свого вчителя. Найбільш відповідною формою діяльності є гра з її чіткими правилами, а отже, рівністю, справедливістю. У тому числі й на заняттях. Від педагога вимагається здатність бути добрим, великодушним, терпимим, а ставлення має бути — «допомагаючим», підтримуючим.

У підлітковому віці (5—8-мі класи) провідною потребою стає прагнення до самоутвердження, до поваги однолітків. Найбільш відповідною формою організації шкільних і класних справ є змагання: інтелектуальні, спортивні, трудові, де діти могли б виявити, показати себе, розкрити свої здібності, підняти свій статус. Головна вимога до педагога як до судді — бути справедливим. Це означає — побачити найменшу перемогу, навіть просте старання кожної дитини. Якщо перемогу не над іншими, то над самим собою — вчорашнім («Ну ось бачиш, Вітю, у тебе вже виходить сьогодні набагато краще... Молодець, я в тебе вірю»).

Педагогу дуже важливо вміти дивуватися, захоплюватися здібностями своїх дітей.

У юнацькому віці (а це час самовизначення, пошуку цінностей, поглибленого і пильного погляду в себе) змагатися молоді люди вже не хочуть.

Вони не хочуть бути ані «вгорі», ані «вниз». Дитинство пішло в минуле. Їм потрібні серйозні, глибокі філософські бесіди, світоглядні диспути, сердечні розмови (можна «при свічках») з цікавими, нестандартними дорослими людьми, де йде неспішне уточнення цінностей, цілей і сенсу буття, конструювання власного образу та образу майбутнього гідного життя. Дуже добре, якщо таким дорослим є класний керівник. Одночасно йде реальна підготовка (добре, якщо через реальну, продуктивну працю, через допрофесійне або професійне навчання, через грамотні психологічні бесіди і тренінги) до дорослого життя, до виконання своїх соціальних ролей. Індивідуальна робота — це завжди особиста розмова, іноді — психотерапія, часто у зв'язку з конкретними життєвими проблемами: взаєминами з коханою дівчиною (хлопцем), з батьками, педагогом, самим собою.

6. Принцип співпраці

Прагнення дитини задовольнити свої потреби і бажання педагога зробити все від нього залежне для організації *необхідних умов* для цього створюють разом необхідну єдність цілей вихователя і вихованця, тобто об'єктивний фундамент для «педагогіки співпраці», до якої так довго і марно закликали педагоги-новатори. Саме на цій підставі можливі відносини партнерства, довіри між дитиною і її наставником. Не пишу слово «рівність», бо рівності між учителем і учнем немає і не може бути: дуже велика різниця в ступені відповідальності. Але відносини партнерства, поваги і довіри можливі навіть між нерівними сторонами. Одна справа, коли розмова з вихованцем йде з позиції «ти маєш», «ти зобов'язаний», інша — «ти хочеш визнання, поваги товаришів? Чудово, давай подумаємо разом, як цього досягти, що для цього потрібно і що цьому заважає».

7. Нарешті, як окремі принципи гуманістичного підходу до дитини можна назвати такі: *опора на позитивне, концентрація на успіху, на добрих справах, пошук позитивних намірів навіть у провині, педагогічне авансування, відкрита демонстрація поваги і значущості особистості дитини і віра, віра, віра в добрі начала свого вихованця.*

Свідомість, самосвідомість і «Я-концепція»

Аналізуючи закономірності розвитку людини, прагнучи знайти і зрозуміти головні пружини її поведінки, щоб сформулювати для педагогів деякі правила виховання, ми не можемо пройти повз феномен самосвідомості і його ядра — «Я-концепції». Саме самосвідомість є штабом і диспетчером

поведінки людини, саме тут вирішуються питання самозбереження, самоусвідомлення, самоврядування, самореалізації — головні проблеми буття індивіда.

Педагог, у свою чергу, має **вміти читати вчинок** вихованця. Дитина, як правило, свою поведінку пояснити не може. Педагог же зобов'язаний знати, розуміти, вміти пояснити весь генезис і зміст вчинку. Треба побачити причини нестандартної поведінки, оскільки у неї є передісторія, внутрішня напруга, суперечність. Треба оцінити результат, ступінь можливої суперечності, інакше вона матиме продовження, виникне конфлікт. Нарешті, педагогу дуже важливо знати, що причина і ціль дії бувають часто абсолютно неадекватні формі вчинку, тобто способу вирішення суперечності. Дитина часто хоче одного: допомогти вчителю, захистити друга, розважити товаришів, а виходить зовсім інше: вчителю заважав, друга підвів, товаришів образив. Не треба поспішати бачити у вчинкові погані наміри, а в дитині — погану суть. Дитина завжди хоче хорошого: сподобатися дорослим, але не завжди може, *не завжди* уміє. *Не можна* поспішати ухвалювати несправедливий вирок, наклеювати недобрий ярлик, одягати на дитину небезпечну соціальну маску — вона може прирости. «Підозрюючи в дитині погане, ми робимо її гірше», — говорив Дістервег. Ми стаємо для вихованця несправедливими. А справедливість для педагога — критерій професіоналізму. Для дитини справедливість — умова захищеності, гуманна сутність навколишнього середовища. Пам'ятаєте, Печорін раніше *«хотів любити весь світ»*, але суспільство його не зрозуміло і не оцінило. І тоді він став йому мститися.

Але дана структура мотиву — лише зовнішня схема (хоча і її враховувати, розуміти потрібно). Безумовно, змістовна частина набагато складніша. Не беру на себе сміливість робити вичерпний опис такого складного психічного феномена, як мотив, бо навіть із погляду психології тут не все зрозуміле і вивчене. З точки ж зору педагогіки проблема мотивів і мотивації дітей шкільною практикою освоєна вкрай недостатньо. Бо в радянській школі проблема мотивації розв'язувалася, як в армії: *«Не вмієш — навчимо, не хочеш — примусимо»*. Тому вищеописаний шкільний результат цілком закономірний.

Практичному педагогу знати основні змістовні компоненти мотиву абсолютно необхідно, бо це знання дасть змогу правильно сформулювати вимоги до виховного заходу, збудувати свої педагогічні дії, щоб не **вбити** в дитині природну енергію й активність. Буде це колективна виховна справа,

урок або приватна індивідуальна бесіда з винним учнем. «Не нашкодь» — головний принцип педагогіки, якщо вона претендує на назву гуманної.

Виходячи зі сказаного, найважливішими компонентами мотиву можна зазначити такі:

- ◇ Як ми вже неодноразово повторювали в попередніх розділах, це описані нами **потреби** як внутрішнє джерело, **ціль** і очікуваний результат будь-якої дії. Саме прагнення задовольнити ту або іншу потребу примушує людину (як і дитину) скоювати певні вчинки: захищати себе (у тому числі і шляхом бійки), добиватися визнання, сперечатися, відстоюючи свої цінності, нарешті, йти на роботу (на урок).
- ◇ **Знання**, в тому або іншому ступені **розуміння** (іноді уявне) ситуації, її цілей, способів досягнення, можливих результатів після вирішення. Чим більше поінформована людина, скажімо, в галузі своєї спеціальності, тим вона професійніша, навіть якщо діяльність несподівано ставить її в абсолютно незнайомі обставини.
- ◇ **Система установок**, внутрішніх поведінкових схем, які вже пішли зі свідомості в підсвідомість, але живуть в людині і визначають її найперші реакції і дії. Цей набір установок ми називаємо життєвим досвідом, до якого звертаємося перш за все у важкій ситуації. Що негайно зробить учитель у відповідь на несподівану зухвалість учня: закричить, образить, вдасться до погроз, вижене з класу, накаже прийти з батьками, відкладе «розбирання» на післяурочний час? Він зробить те, до чого звик, тобто виконає домінуючу в його підсвідомості установку. Можливо, пізніше він про свою реакцію пошкодує, але свідомість й усвідомлення приходять пізніше за установки.
- ◇ **Воля** як внутрішня спонукальна сила, *самонаказ*, що приводить у рух усі сфери організму, як фізичні, так і психічні. Ми звикли сприймати волю як самостійний феномен, відповідно виховувати його у відриві від інших компонентів мотиву, але сила волі є частіше за все похідна від сили потреб, ясності і привабливості цілей, набору установок, уміння терпіти і т.д. Якщо людина (дитина) чогось дуже хоче, чогось сильно прагне, то вона для цього знайде сили й обов'язково свого доб'ється.
- ◇ **Емоції** як передчуття задоволення, *насолоди*, *радоців* від результату діяльності або від самого процесу. Емоції і відчуття лежать в основі інтересу і відіграють величезну регулятивну роль у поведінці людини,

особливо дитини. Тому емоційний чинник обов'язково має бути присутній у будь-якій справі. Скажімо, чому діти в нашій школі перестають учитися? Тому що майбутня освіченість, культурність, кар'єра миттєвого задоволення дитині принести не можуть, а сам процес, сучасні методики навчання цього не передбачають у принципі... У традиційній школі навчання — це тільки втомлива, одноманітна робота, яка не може бути для дитини радісною і захоплюючою сама по собі.

Зрозуміло, між перерахованими компонентами мотиву немає чітких меж. Вони взаємопов'язані, взаємозумовлені, вони доповнюють, живлять один одного. Проте, готуючи виховний захід, потрібно продумувати не тільки зміст, а й, що не менш важливо, його мотиваційну сторону.

Отже, вимоги до організації виховного заходу:

- ⇒ врахувати, які потреби для певного віку вихованців є провідними: так, молодший школяр потребує психологічного комфорту, він любить гру, любить присутність або участь у справі улюбленого вчителя, який допоможе, підбадьорить, похвалить і т. д.; підліток жадає самоутвердження, він хоче змагатися, випробовувати себе у тяжких, іноді екстремальних ситуаціях; юнак зайнятий пошуками себе, він любить помріяти, пофілософствувати, «пограти розумом» і вчинити щось романтичне і високе;
- ⇒ готуючи вихованця до заходу (до уроку), необхідно, щоб дитина знала його цілі, хід і очікувані результати з позиції значущості для себе, бо дитина завжди хоче бути суб'єктом діяльності, а не пішаком, не маріонеткою;
- ⇒ спиратися на минулий життєвий досвід дитини (яким би незначним він не був), не суперечити її установкам, уже існуючим етичним цінностям і емоційній пам'яті; якщо ж справа нова, то слід озброїти дитину знанням того, що здатне переконати її у своїй правоті, намалювати нові перспективи, порепетирувати, потренуватися (виробити нові установки), виключити ризик, можливість поразки;
- ⇒ мобілізувати, укріпити волю учасників, віру в успіх, прагнення довести справу до кінця, незважаючи на труднощі, апелюючи до дитячого самолюбства;
- ⇒ забезпечити успіх, дати зрозуміти, що попереду чекає задоволення, загальна (отже, і моя теж) «завтрішня радість» від самовияву, подолання труднощів, навіть якщо це проста сором'язливість і страх; все це

розвиває, підвищує самооцінку, породжує гордість за себе, збільшує духовні сили.

Будь-який захід має закінчуватися колективним аналізом справи (за І. Івановим) і індивідуальною саморефлексією. Це є навчання самоконтролю, саморегуляції, самокеруванню — найважливішим умінням **відповідальної людини**. Дітей не можна лаяти, навіть якщо захід не вдався. І в цьому випадку потрібно знайти місце для похвали, для майбутньої активності, адже життя триває. Провали і поразки для дитини теж важливі і потрібні, якщо вони не вбивають віру в себе, а озброюють новим **знанням** (про себе і життя), **досвідом** (установками), укріплюють **волю**.

«Я-концепція» («образ Я»)

Серцевиною самосвідомості є «Я-концепція». Це узагальнене, інтегроване уявлення людини про саму себе — ставлення до самої себе.

«Я-концепція» містить три компоненти:

- 1 **«Образ Я»** — узагальнене раціональне уявлення про самого себе (про що було сказано вище);
- 2 **Самооцінка** — емоційно-ціннісне переживання свого «образу» і його поведінки;
- 3 **Потенційна поведінкова реакція, внутрішня установка**, зумовлена «образом Я» і його емоційною оцінкою.

Це знання дає розуміння прихованих мотивів дитячої поведінки, без чого неможливе ніяке виховання. А розуміння дає змогу сформулювати найважливіші педагогічні правила, яких має дотримуватися педагог.

Правило перше: сприймати дитину такою, яка вона є: не боротися з її природою, не переробляти, а розвивати те, що вже є, вирощувати те, чого поки немає. Спокійно, неквапливо чекати того, що прийде з віком. У кожної людини свої швидкість розвитку і темп життя.

Не запалюватися від непоказного виду вихованця, від помилок у його поведінці, які до того ж можуть повторюватися. Дитина має на них право! Її шлях до людей є шляхом неминучих спроб і помилок. Стійкі «образи Я», надійні моделі поведінки формуються поволі. Треба уміти терпіти і чекати. «*Терпіння — ось істинна мужність педагога*», — говорили древні. Нестриманість — поширена вада типового вчителя.

Педагог має бути щиро переконаним (мати установку), що кожна дитина талановита, а значить, цікава. Якщо дитина «сіра» і «невизначна», значить, її талант поки не знайдений і не розвинутий. А в цьому винна не дитина. Тут

провина вихователів. Педагог має безумовно вірити, що всі діти хочуть бути хорошими, тільки не знають, як.

Правило друге: ставитися до вихованця так, ніби він уже став таким, яким педагог хотів би його бачити (Л. Виготський). Тобто, якщо педагог хоче, щоб дитина була добра, чесна, великодушна, працелюбна, відповідальна, він має поводитися з нею так, ніби вона вже добра, чесна, великодушна, працелюбна і відповідальна. Він має послідовно вселяти їй ці соціально цінні установки. Вихователь має знати правило *«педагогічного парадоксу»*: якщо вихованцю не вистачає наполегливості, то йому слід говорити: *«Ти ж у мене наполегливий, будь-яку справу доводиш до кінця. Я на тебе сподіваюся більше, ніж на кого-небудь іншого»*. Якщо вихованець забіяка, то йому потрібно повторювати: *«Усі знають, що ти у нас найвеликодушніший і справедливий, що ти захисник усіх слабких. Я тобі доручаю захищати...»* Не дуже здібному до навчання треба щосили вселяти віру в його розумові здібності. І робити це якомога щиріше! Іншого шляху немає. Основні способи (канали) виховного впливу на дитину — наслідування, навіювання, тобто передача педагогом власного ставлення до вихованця і неусвідомлюване сприйняття його дитиною.

Правило третє: дитина, природно, не в усе, що говорить педагог, повірить — у неї є власна голова. Надзавдання, точніше, власне педагогічне завдання — організувати буття дитини (хоча б кілька педагогічних ситуацій) так, щоб дати вихованцю побувати в них ідеальним, таким, яким його хочуть бачити: наполегливим, розумним, благородним. І дати відчутти від цього задоволення, пережити чарівну насолоду від себе благородного, від удачності оточуючих. Егоїстичне, черстве серце тому і черстве, що воно не знає такої радості.

Виховуюча ситуація у виховному заході і є момент збагнення дитиною краси, радості, насолоди від морального. Якщо такого моменту немає, захід нейтральний або навіть шкідливий. Виховання — це зміна ставлення до товаришів, до світу, але перш за все до себе.

Ці правила диктують цілком конкретні вимоги до технології виховання, до особи вихователя, про що буде розказано в другій частині. Не кожна людина може бути педагогом. Особа, обтяжена власним неблагополуччям, неповноцінною «Я-концепцією», внутрішніми комплексами, емоційно застиснена, скупа і нещасна, не повинна наближатися до дітей. Вона їх заразить своїм нещастям — ставленням до життя.

9. Властивості (якості) самореалізованої, самоактуалізованої, психічно здорової особистості

Найважливіші властивості (якості) людини, які забезпечують можливість її саморозвитку, самоздійснення:

- ⇒ **самоприйняття** — переконаність у законності і відповідальності власного буття, гармонія і злагода внутрішніх «образів Я». Це головна умова психічного здоров'я людини, здатності центруватися не на собі, а на зовнішніх проблемах;
- ⇒ **здатність** до рефлексії, уміння оцінювати і володіти своїми відчуттями, вибирати ефективні способи поведінки, керувати собою. Це одне з головних життєвих умінь, яким природа не забезпечує від народження, але яким має безумовно оволодіти соціальна людина. При індивідуальних бесідах педагога з вихованцем із приводу тієї або іншої провини акцент має бути зроблений не на залякуванні або навіюванні відчуття вини, а на аналізі, розборі способів поведінки і виборі найефективнішого, тобто на навчанні саморефлексії;
- ⇒ **знання себе**, своїх психофізіологічних особливостей: реакцій, функцій, потягів, здібностей, темпераменту, а у результаті — особливостей характеру, стилю і тактики власного життя. Це знання — одне з базових знань людини, яке вона збирає протягом усього свого життя і яке здатне зробити її життя цілеспрямованим і успішним. Дорослий успішний за дитину в першу чергу тому, що більше знає про себе;
- ⇒ **визнання й сприйняття навколишнього середовища**, буття інших, зовнішнього «образу світу»; позитивне світовідчуття (упевненість у тому, що навколишній світ гармонійний, гуманний).

Людина не може жити у світі хаосу й абсурду. Такий світ уявляється агресивним, тому єдиною основоположною метою існування індивіда стає потреба самозбереження, отже, установка на агресію. Щоб вижити самому, треба світові оголосити війну (саме такий стан і світосприйняття у злочинців);

- ⇒ **здатність до розуміння**, співчуття іншому (емпатійність). Здатність поставити себе на місце іншого, терпляче ставлення до оточуючих;
- ⇒ ця якість душі людини розвивається в дитинстві, всотується з молоком матері, чия любов, чуйність, турбота і породжують цю здатність. Психологічні дослідження показують, що у дітей — вихованців дитячих будинків, що були позбавлені спілкування з матір'ю у початковий,

сенситивний період життя, ця якість або не розвивається взагалі, або розвивається дуже слабо;

⇒ **активність**, націленість на подолання життєвих проблем, оптимізм, стресостійкість, прагнення до досягнення поставлених цілей. Це волюбве начало людини, яке пронизує її життя, забезпечує прагнення, динаміку, ефективність і результат. Від народження здорові діти активні. Але наша система навчання робить їх до моменту його закінчення інертними, байдужими, млявими;

⇒ **відчуття власної гідності, самоповага** (висока оцінка себе незалежно від особливих особистих досягнень і надбань).

Найбільш інтенсивно формується ця якість у підлітковий період. Вона є стрижнем такого психічного новоутворення, як «Я-концепція», яка є ядром особистості, головною поведінковою установкою людини. Завдяки «Я-концепції» — структурі жорсткій і постійній — забезпечується спадкоємність, постійність і передбачуваність поведінки особи. Це психічна основа соціальності людини, отже, головний об'єкт педагогічної турботи вихователя;

⇒ **визнання і готовність до постійного пошуку цілей життя**, ідеалів, вищих надособистісних цінностей і сенсів життя. Це умова «самозвешчення», незалежності, суб'єктності особистості. Без цієї здатності людина не стала б творцем, не написала б Біблію, не створила б Бога! Сенси не можна вихованцю дати, їх можна тільки знайти. Вони не можуть бути єдиними і статичними. І в цьому є вища краса і властивість життя. Здатність мати цілі і сенс життя — головне, що відрізняє людину від тварини. Великий мислитель, трудівник, правдошукач, письменник Л. Толстой шукав їх усе життя. У 82 роки він пішов з дому, щоб почати життя спочатку, бо вирішив, що все попереднє існування було помилкою. Великий подвиг духу великого письменника;

⇒ **емоційна й інтелектуальна незалежність**, готовність до самостійного життєвого вибору. Мати гуманні цінності й ідеали, внутрішні смислові і мотиваційні опори, щоб жити, діяти, скоювати вчинки тільки згідно з ними, не «озираючись», не кидаючись із одного боку в інший, — ось головна ознака особистості, тобто людини цільної, сильної, рівної самій собі, що стала тим, чим вона мала стати» (Ф. Ніцше);

⇒ **включеність у теперішній час**, здатність одержувати задоволення від життя, радіти, бути щасливим.

Названі якості (властивості) людини повністю узгоджуються зі структурою тих потреб, модель яких ми сконструювали вище. У цій єдності ми бачимо цілісність, послідовність нашої педагогічної системи.

10. Деталізація особистості, механізми і форми самозахисту

Дорослі необґрунтовано вважають, що період дитинства — рожевий, безтурботний відрізок життя. Насправді це далеко не так. Кожна, навіть найблагополучніша дитина неминуче стикається в дитинстві з безліччю проблем. Уже те, що вона маленька, означає, що вона слабка, невміла, нерідко беззахисна. Вона часто зазнає невдач. А якщо до того ж трапляється, що батьки її не люблять, що вдома незгода, пияцтво, бійки, то такий дитині дуже важко. Справді убивчим може виявитися для дитини відчуття, що вона нікому не потрібна, що вона — зайва на цьому світі.

Якщо дитина хвора, каліка, нерідна, то ці обставини можуть стати для неї фатальними. Вона не може вийти з них «цілою».

У школі особливо руйнівними для психіки маленької людини виявляється неспроможність, неуспішність у навчанні (погана пам'ять, не розвинуті увага, моторика рук і т. д.). Такий школяр опиняється на тривалий час у стані стресу. Для нього є три виходи:

- ⇒ змиритися, махнути на себе рукою як на невдачу і стати таким;
- ⇒ оголосити бунт, почати війну з учителями, товаришами, дорослими, всім світом;
- ⇒ увімкнути механізми самозахисту, щоб зберегти самоповагу, не втратити відчуття власної гідності.

Наслідки першого шляху очевидні, про другий буде розказано в розділі «Ненормальна поведінка». У нашій же розмові простежимо, як працюють психічні механізми, способи самозбереження, якими забезпечила своє дитя передбачлива природа, неначе знала, наскільки недосконале людське буття. Педагогу все це необхідно знати, щоб розуміти особливості дитячої поведінки, особливо її нестандартні вияви.

Які ж механізми самозахисту дитини?

1. Характер пояснення успіхів і невдач

Людина болісно шукає пояснення тому, що трапилося. Для будь-якої невдачі існує як мінімум чотири причини: а) відсутність здібностей; б) складність завдання; в) кількість докладених зусиль; г) везіння. Звичайно, най-

більш продуктивним способом, що сприяє розвитку, внутрішньому зростанню дитини, є пояснення успіху або неуспіху тим, достатньо або недостатньо було докладено зусиль. Тобто слід шукати причину перш за все в собі, при цьому не сумніваючись у своїй спроможності і можливостях. Погано, коли дитина бачить причини невдач не у собі: трапився несправедливий учитель, не допомогли товариші, не пощастило. Це призводить до зупинки зростання, до неправильної тактики поведінки.

Діти, що навчилися говорити собі правду: *«поквапився»*, *«не подумав»*, *«не довів справу до кінця»*, але при цьому впевнені в собі, прагнуть до успіху, врешті-решт добиваються його, менше турбуються з приводу невдач, не втрачають активності, оптимізму. І вони більш успішні в житті.

Депресивні, тривожні учні приписують невдачі перш за все своїй нездатності, успіх — везінню. Це не сприяє підвищенню самооцінки і внутрішньої сили.

2. Внутрішні перешкоди

Внутрішні перешкоди — це певні особливості, що виявляються у важких ситуаціях і виступають як перешкода для ефективного їх вирішення. Так, боязкість виявляється перешкодою для дій, що вимагають сміливості, слабівілля — завзятості, гордість — згоди, самовпевненість — обережності, невіра в себе — успішності в справі.

У гармонійній людині всього має бути в міру, бо погано бути самовпевненим, але погано бути і занадто обережним. У процесі неправильного виховання, особливо в умовах радянської традиційної школи, часто бувало, що випускник набував і вносив у подальше життя такі перешкоди, як втрата віри в себе, інертність, закомплексованість, підвищена тривожність, страх бути самим собою, невміння насолоджуватися життям. І це не випадково: тоталітарна педагогіка наполегливо вимагала від індивіда і привчала його *«підпорядковувати свої інтереси інтересам колективу»*, тобто відмовлятися від себе, від своїх прагнень на користь суспільства, обов'язку, міфічного майбутнього.

Психічні перешкоди обмежують внутрішню свободу дій, створюють внутрішній конфлікт. Адже зробити вчинок означає зробити вибір: подолати перешкоду або відмовитися, спасувати, здатися. Активна, цілеспрямована, вольова особистість, що прагне до подолання перешкод, як правило, досягає цілей, задовольняє базові потреби, отже, перебуває в благополучних **внутрішніх умовах**, розвивається, формує базу для самореалізації.

Ці процеси, як правило, індивідом не усвідомлюються, не контролюються. Тому дуже важливо підвищувати психолого-педагогічну компетентність вихованця, його знання про самого себе. Адже людина, що знає себе, усвідомлює свої «вади» і «достоїнства», може свідомо працювати над собою, приводячи в дію **механізми компенсації**.

Компенсація вад

Існує кілька варіантів такої компенсації. **Перший** — виправлення вади шляхом напружених зусиль. **Другий** — ухилення від усвідомлення неприємної якості, втеча від себе, відхід від рішення проблеми. **Третій** — погляд на світ крізь призму свого нещастя, що тягне за собою недовірливість, песимізм, нарікання на все і вся, іноді — озлоблення. **Четвертий** — пристосування до установок оточуючих, конформізм. **П'ятий** — компенсація вад в одній сфері досягненнями в іншій.

В індивідуальних бесідах з дітьми треба невинно пояснювати, що якнайкращими способами зняти внутрішній дискомфорт, укріпити свою позицію в класі є перший і п'ятий, указати вихованцю шляхи і способи дії (краще, якщо це відбувається у формі діяльнісних ігор і психологічних тренінгів), надати психологічну підтримку в реальних життєвих ситуаціях.

Позицію педагога щодо вихованця можна сформулювати так: *«Вітю..., Миколо..., Іване..., ти сильний, розумний. Якщо ти хочеш, якщо будеш старатися, ти все зможеш»*.

Позицію вихованця щодо самого себе можна висловити таким чином: *«Так, я не дуже тямлю в математиці, але я кращий спортсмен у класі; я не дуже успішний учень (не відмінник, не «ударник»), але у мене багато друзів, я умію цінувати дружбу»*. Це допоможе жити у злагоді з собою, зберегти самоповагу і нормально розвиватися.

Психологічний захист

Людина, не здатна подолати обставини, яка бажає позбутися неприємних переживань, вдається до механізмів внутрішнього захисту (частіше за все це відбувається стихійно, неусвідомлено).

Найпростіша захисна поведінка, наприклад у школяра, — брехня, виривання сторінок зі щоденника, підробка оцінки з метою *відстрочити відповідальність*, уникнути покарання.

Складніша поведінка — *втеча, відхід від важкої ситуації*. Відхід не реальний, а внутрішній, здійснений у самосвідомості: в іншу діяльність, у хобі, у світ фантазії, мрії, у творчі захоплення. Набагато гірше, якщо «відхід»

відбувається в пияцтво, наркоманію, сектантство тощо. Нині з'явилися бомжі з ідейних міркувань. Але, як би не пояснювала, не виправдовувала себе при цьому така людина, за великим рахунком це завжди слабкість, боягузтво, капітуляція перед життям. Наступна форма поведінки — **витіснення**: усунення зі свідомості і забуття. Ми забуваємо те, що хотіли б забути (З. Фрейд). Коли дитина говорить, що вона забула щоденник, домашній твір, не повідомила про батьківські збори тощо, це часто буває правдою: дитина дуже не хоче про це пам'ятати. Але це говорить і про те, що тут у неї вже сформувалася могутня внутрішня перешкода.

Ситуація мімікрії — прагнення «бути, як усі», бо особливе, індивідуальне дитини чогось не сприймається в класі. І тоді вона починає це приховувати. Але дитина, яка поводить себе в класі «як усі», часто згання свою неспроможність на батьках, друзях, молодшому браті або сестрі. Але це лицемірство, лукавство, цинізм урешті-решт завжди стають відомі оточуючим.

Ідентифікація — індивід починає приписувати свої властивості іншим: «всі ледачі», «всі брешуть», «всі крадуть», «всі нікчеми». Наші учні надзвичайно рідко пояснюють свою невдачу тим, що вони бездарні або хронічно нехтують підготовкою. Вони схильні пояснювати свої результати несправедливістю вчителя, «поганим питанням» і т.д. Навіть згодні вважати себе ледачими, тільки б не зізнатися в розумовій або вольовій ваді. На жаль, і батьки часто підтримують їх у самообмані (він здібний, але ледачий), тим самим заглиблюючи дезадаптацію і деформуючи самоставлення.

Формування реакцій за контрастом. Щоб зберегти повагу до себе, дитина починає маскувати вади контрастним виявом характеру: боягузтво — відважністю, доброта — жорстокістю, сором'язливістю — нахабством, невпевненість — демонстративною самовпевненістю і т.д. Практикуючі педагоги знають цей шкільний феномен, особливо в підлітковому віці.

Як ставитися до цієї психічної патології? Ігнорувати, боротися? Психологи стверджують, що це **нормальна** психічна реакція організму, яка рятує його від зриву, хвороби, неврозів. Захисні механізми психіки роблять її гнучкішою, в певних випадках міцнішою. Вони допомагають зберегти самоповагу, віру в себе. Вони дають змогу формувати індивідуальний стиль поведінки, власну тактику і стратегію життя. Тобто забезпечують можливість **займатися саморегуляцією, самовихованням!**

З іншого боку, в соціальному плані це може виявитися в повній дезадаптації людини в суспільстві, в спотворенні оцінки й самооцінки, у втраті

контролю над життєвою ситуацією. Дитина може сама щиро повірити у свою брехню, навчитися перекладати свою провину на оточуючих. Початися це може на шкільній лаві, коли неадекватні форми поведінки дитини можуть тлумачитися як неповага до товаришів, що зрештою призведе до зіпсованих відносин з оточуючими.

Тому педагог, приймаючи клас і оцінюючи поведінку кожного, має бути насторожі: а чи не ховається за нестандартною, зовнішньо епатуючою однією поведінкою елементарний самозахист, мета якого — приховати внутрішню невпевненість, слабкість, ранимість? Витримка, неквапливість, великодушність, такт — найважливіші професійні якості педагога.

Необґрунтований вирок, поспішно, а тому несправедливо навішаний ярлик можуть надовго визначити ставлення однієї дитини і нав'язати їй соціальну роль, яку вона буде вимушена грати: «неакуратний», «невихований», «вискочка», «тупиця». Це дуже небезпечно.

Педагогу, що володіє психологічними знаннями про механізми поведінки дитини, буде нескладно поставити правильний діагноз, роздивитися істинні мотиви поведінки, а тому вибрати правильну тактику взаємовідносин із вихованцем, зберегти професійну позицію.

Основні правила:

- ♦ Педагог у процесі спілкування має демонструвати дитині свою повну довіру.
- ♦ Він має бути для учнів джерелом різноманітного досвіду, знань, до якого завжди можна звернутися по допомогу.
- ♦ Він має вміти дати конкретні поради (приклади), проаналізувати тактичні життєві ходи в обставинах, що склалися.
- ♦ Він має добре відчувати емоційний настрій класу і психіку «важких» дітей.
- ♦ Він має добре знати себе, свої сильні і слабкі сторони, але при цьому бути самим собою: природним, відкритим, доступним, щирим, поважати своїх вихованців, таким, з яким можна поділитися своїми найінтимнішими переживаннями.

Якщо психологічна ситуація існування дитини така, що вона постійно перебуває в стані стресу, депресії, якщо захисні механізми не спрацьовують, починається незворотна перебудова психіки, патологізація поведінки, деформація характеру. Динаміка, форми поведінки і до чого це призводить, буде докладно описано в розділі «*Ненормальна поведінка*».

11. Ненормальна поведінка (соціально-психологічні умови і педагогічні помилки, що породжують «труднощі» в дитячій поведінці)

Проблема соціалізації, а отже, і виховання полягає в тому, щоб дитина якомога швидше *усвідомила* це й отримала підтвердження на досвіді. Здається, все просто. Разом із тим ця проблема в педагогіці є найскладнішою. Річ у тому, що процес соціалізації, вироблення й освоєння індивідуальних способів поведінки відбувається в основному стихійно, самою дитиною не усвідомлюється, а ми, педагоги, мало вчимо цьому. До того ж цей процес починається задовго до школи. Батьки, відправляючи дитину, часто єдину, у колектив однолітків у дитячому садку, пізніше — в школу, насправді кидають своє чадо у воду, не навчивши його плавати. І виходить: впливе — повезло, не впливе — катастрофа для дитини. До школи дитина приходить, з одного боку, з численними проблемами в розвитку, з іншого — з небажаними психічними новоутвореннями: внутрішніми перешкодами, захистами, неадекватними реакціями. А педагоги можуть «винести вирок»: у неї гени погані.

Тим часом дитина — нормальна, тобто хороша, і гени у неї нормальні. І всією своєю поведінкою вона прагне довести це численним старшим. Але у неї не **виходить!** Вона хоче, але не може. Погана, ненормальна поведінка у дитини — завжди поведінка *вимушена*. Вона спровокована, її **примусили!**

Хто примусив? Чому? Як виникають «труднощі» в поведінці, а з ними — «важкі» діти?

У багатьох дітей у процесі подібної (стихійної) соціалізації виявляються *перешкоди*. Вони можуть бути різні: заїкання, косоокість, шепелявість, рудий колір волосся, ластовиння, різний колір очей, зайва вага, зайва худина, розлад нервової системи, каліцтво нарешті. Як цю «ненорму» часто сприймають однолітки? Пригадаємо дитяче: «рудий», «сірий», «клишоногий», «доходяга», «жиртрест», «косий» тощо. Дитячі прізвиська такі винахідливі, такі точні і такі образливі! Захищаючись, дитина не завжди вибирає правильну поведінку. І це стає серйозною перешкодою на шляху взаємодії з іншими.

Але головною перешкодою, безумовно, є найпоширеніше лихо школяра — неуспішність у навчанні. «Двієчник», «другорічник», «дурник» — це оцінка неінтелекту школяра. Шкільною мовою — це оцінка всієї його особистості. Це означає «обмежений», «поганий», «важкий». Та ще коли прізвище дитини потрапило в розділ виховного плану «Робота з важкими», то

це катастрофа для дитини і трагедія для його батьків, бо подібна оцінка перекреслює часто і цілком достойну сім'ю нещасливця.

Шкільний ярлик — це не просте прізвисько, це, як уже було сказано раніше, *соціальна роль*, яку суспільство нав'язує своєму членові. Це клеймо, випалене буквально розжареним залізом навіть не на лобі, а на душі, на всій психіці юного громадянина. У. Глассер у книзі *«Школа без невдач»* стверджує, що шкільний невдаха — на 90 відсотків невдаха в житті. Звільнитися від подібної соціальної ролі дитині майже неможливо. Пригадайте, читачу, власне дитинство, і ви обов'язково знайдете в ньому свою малу або велику драму, яка в тому чи іншому ступені живе у вашій душі і понині. Адже в традиційній масовій школі ударників і відмінників не більше 10—15 відсотків. Повторюю, не всі двічники стають злочинцями, але всякий злочинець, як правило, виростає з двічника. Хоча невдахою може відчувати себе і відмінник.

Як утворюються «труднощі» в поведінці, а з ними — «важкі» діти? Які ступені психосоціального «захворювання» *особистості* на ґрунті, скажімо, неуспішності в навчанні?

Ненормальна поведінка

Виявляють неуспішність у діяльності, зокрема в навчанні. Кожен першокласник мріє бути відмінником, адже він підсвідомо відчуває, що навчання — це найсерйозніша «праця» порівняно з тим, що він робив раніше. Він став уже «великим»! Але раптом — у нього не виходить. Причини можуть бути різні: брак підготовленості (нерозвиненість уваги, посидючості, кистей рук і т. д.), здоров'я, недосконалість методики вчителя і т. д. І ось — учитель незадоволений, батьки лають, дитина розгублена, скривджена, пригнічена. Вона перебуває в постійному психологічному дискомфорті. Вона старається, збирає всі сили, але... не виходить. І так може тривати довгі роки початкової школи. У четвертому класі з'являються нові предмети, приходять багато вчителів і... дитина приречена! Вона розуміє: все даремно, чесним шляхом перешкоди не здолати. Вона втомилася боротися за себе. Шукає вихід і знаходить його в обмані: у фантазуванні, підробці оцінок, викиданні сторінок зі щоденника, втечі з уроків і т. п. У результаті: відставання катастрофічне, конфлікти з учителями, сварки з батьками. Але найстрашніше — дитина засвоїла небезпечну позицію і життєву тактику: не долати перешкоду, а оминати її, обдурюючи всіх і себе. Дитина зірвалася у бік аморального ви-

бору. Страшні не двійки, а набута установка, втрата віри в себе і поки що тиха образа на всіх. А відчуття образи — це не таке скороминуще відчуття, як радість або смуток. Образа накопичується, росте. Формується психічне новоутворення — образливість, дратівливість, неадекватна реактивність.

Виявляють неуспішність у спілкуванні, у відносинах з товаришами. Дитину не сприймають, не поважають, у неї немає друзів, вона не може посісти, як кажуть психологи, соціальний статус серед однолітків, який би її задовольнив. Особливо це жакливо для дітей у підлітковому віці. Росте внутрішній дискомфорт, самотність, страх або провина, невпевненість у собі. Образа переходить у злість. Дитина «замикається» і «йде в себе». А може і накласти на себе руки. В одній зі шкіл випускник звів рахунки з життям і залишив цидулку: *«Я в цьому житті всім заважав. Буде краще, якщо мене не буде»*. Але може виникнути й агресивність, коли школяр починає завойовувати повагу силою кулака, зухвалістю, жорстокістю. Спочатку це дійсно допомагає, підвищує «популярність» героя серед певної частини класу, але потім призводить до ще більшого відторгнення його колективом. Посилення жорстокості вже не допомагає, та по-іншому поводитися він не може. До нього прилипла репутація «забіяки», «хулігана» — соціальна роль, яку він вимушений грати, виправдовуючи себе тим, що це всі навколо погані, всі до нього прискіпуються.

Формується і все більше дає про себе знати в поведінці хвора, неадекватна «Я-концепція», де неузгоджені оцінка і самооцінка, ставлення до себе і до світу. Поглиблюються небезпечні психічні новоутворення: неадекватність реакцій на зовнішні подразники, бездушність і агресивність, збочені форми самоутвердження через приниження інших. Раніше дитина переживала через це, зараз навіть відчуває задоволення. Формується небезпечне і хворе світосприйняття: світ бачиться як театр абсурду, осередок несправедливості, жорстокості, лицемірства, підлоти (все це форми самозахисту, адже тільки так можна виправдати власну людську, особистісну неспроможність і зберегти самоповагу). Формується відповідний світогляд. Особа свідомо йде на конфлікт зі світом, який вона протиставила собі. Це вічний борець за справедливість (що сіє навколо конфлікти), вічний «експропріатор експропріаторів» («злочин у законі»), вічний ловець жіночого кохання («донжуан»), вічний буркотун і цинік, який у людях бачить тільки погане (переконуючи через це перш за все себе, що вони гірше за нього, а він кращий), нарешті, п'яниця або наркоман, який «помстився» світові тим, що «пішов»

від його проблем у світ алкогольної і наркотичної бездушності. Усе це *способи самозбереження і самореабілітації*.

Простежимо етапи цього специфічного «захворювання» і саморуйнування дитячої особистості (шкільного періоду). «Захворювання» перебігає аналогічно будь-якому іншому: від стадії невидимості до ступеня майже безнадійного.

Стадії руйнування особистості «важкої» дитини

І стадія. «Прихований період захворювання». Учні не дається навчання, не складаються відносини з однокласниками. Йому погано. Він не може зрозуміти, чому в усіх виходить, а у нього — ні, чому інших хвалять, ним же вчитель незадоволений, а батьки лають. Він відчайдушно не хоче бути гіршим за інших. Старається, але це не приносить успіху. Часто плаче, нервує, не хоче йти до школи, насилу береться за підготовку уроків. Відчуває огиду до зошитів (там «двійки») і до підручників, узагалі до книг.

Це труднощі в дитині і для дитини. Вони поки приховані від оточуючих. Лише батьки відчують недобре, вчителі банально радять «більше займатися». Як допомогти дитині?

Вона потребує педагогічної підтримки. Їй потрібно і можна допомогти, трохи «підштовхнути», трохи дорозвинути. Вона із задоволенням відгукується на допомогу. Розцвітає від похвали і заохочення, просто випромінює активність і енергію. Головне — не дати їй втратити віру в себе. Успіх залежить, звичайно, від гуманізму, майстерності педагога, освіченості і чуйності батьків. Сама собі дитина допомогти не може: вона б рада, але у неї не виходить (характерна ситуація для учнів початкових класів).

II стадія. «Явище важкого народу». Дитина починає протестувати. Уже зрозуміла, але не хоче миритися з тим, що вона гірша за інших. Та робить це не конструктивно: сперечається з учителем через оцінки, батькам доводить, що вчитель не мав рації, ставлячи таку оцінку, кидається з кулаками на однокласників, психує, впадає в істерику. Поступово озлоблюється. На докори вчителів зацьковано мовчить. Багато що робить на зло. Починає тікати з уроків. Конфліктує з батьками. Поступово зближується із собі подібними «ізгойми» суспільства. Тут вона — «як усі», за допомогою кулаків може потрапити в лідери (а вона так потребує визнання, поваги).

У виховному плані класного керівника така дитина потрапила в графу «важкі». Як допомогти? Як і на першій стадії — потрібна допомога ззовні.

Але зараз відставання більш важке. Уже втрачена віра в себе і накопичилася злість на оточуючих. Потрібно більше допомоги, більше власної наполегливості, більше терпіння оточуючих. Коли не знайшлося всього цього раніше, навряд чи знайдеться зараз. Тому *корисний хід* — шукати можливість самоутвердження дитини в позакласній або позашкільній діяльності: гуртках, клубах, секціях, у якихось формах продуктивної праці. Головне — увійти у світ, в суспільні відносини через корисну діяльність, через соціально прийнятні форми самоутвердження.

Що раніше ми почнемо шукати дитині «запасні аеродроми» соціалізації, то краще. Ця стадія характерна для допідліткового віку.

III стадія. «Нароздоріжжі». «Відома особа» в школі. Непереробний грубіян, забіяка і двієчник. Його бояться діти, вважають за краще не зв'язуватися з ним учителі. Обговорювався на комісії у справах неповнолітніх. Потрапив в поле зору ІСН. Уроків більше пропускає, ніж відвідує. Здружився з подібними собі, багато хто з них старше. Це лестить. Підсвідомо відчуває, що «зі своїми» йому вже не бути (десь у глибині душі задоволені жаль і заздрість). Зовні став навіть спокійнішим, але жорсткішим і злішим. В угрупованні правлять ватажки, що побували в зоні. Це навіть цікаво: з'явилася в житті якась, хай кримінальна, романтика і сенс: можливість справжньої бійки, спокуса зробити щось заборонене, обдурити «ментів», перевірити і виявити себе. І тоді з'являється радість, повага до себе, відчуття незнайомої раніше насолоди від життя. Приємно палити, приємно захмеліти від випитого вина. Відчуваєш себе дорослим, сильним, позбавляєшся вічного комплексу приниженості, неповноцінності.

Тут потрібне перевиховання. Важко. Підліток скуштував солодкість забороненого, асоціального. Не знайшов себе у громадсько корисній сфері буття. «Шкрабам» не вірять: скрізь формалізм, базікання, ледь приховане презирство і підозрілість. Закрився від людей корою недовіри й агресивності. Змінити подібне ставлення може лише людина органічно добра, великодушна, широка, але, найголовніше, така, що вміє щось робити своїми руками і — майстерно: ремонтувати мотоцикл або машину, ходити в походи, піднімати залізо на помості, боротися на арені, працювати на верстаті. *Потрібен герой!* Тільки він може захопити, заразити, навчити, показати, що існує інший світ: розумний, добрий, цікавий. Як часто умілий тренер, фанатичний керівник мотогуртка, неквапливий майстер ПТУ витягували дитину з самого «дна»!

ІV стадія. «За ким в'язниця плаче». Може ще бути в школі, але вже давно не учень. Численні приводи в міліцію. Пустує по дрібницях, на значному поки не попадався. Розділяє і приймає кримінальні мораль і закон. У них він бачить справедливість і захист. Мабуть, немає страху перед в'язницею, є навіть цікавість (перевірити себе). Пишається дружною з колишніми «зеками». Може піти «на справу» за компанію. Усі жалі задавлені, мости спалені. До всіх людей спокійна, тиха ненависть і недовіра. Юнак готовий поповнити собою ряди кримінального світу.

Перевиховання важке, хоча, напевно, можливе. *Потрібен струс*, «вибух» (за А. Макаренком): кохання, смерть близького, зустріч із чудовою людиною, яка б «перевернула світ», зруйнувала помилкові цінності, утвердила свої. Такі люди в житті є. Треба шукати! Але зі школи підлітка, безумовно, потрібно вигнати.

Педагогічне резюме

Немає факту складнішого за людський вчинок. Немає явища більш незбагненного за людську поведінку. «Немає роботи більш виснажливої для серця за роботу педагога» (В. Сухомлинський). Що й говорити: наскільки важко в сьогоднішніх умовах зробити так, щоб для вихованця стала привабливою модель поведінки, в основі якої лежать доброта, великодушність, благородність, інтелігентність, які не приносять швидкого визнання або грошей!

Тут немає і навряд чи може бути якийсь перелік винятково правильних, «науково обґрунтованих» законів, є тільки певні загальні закономірності розвитку, дозрівання особистості як істоти біологічної, психічної і соціальної, які треба враховувати і яким треба підпорядковувати свої педагогічні дії. Головне на цьому шляху — педагогічна інтуїція, етичне відчуття і палке бажання допомогти дитині в її найдраматичніший період життя, знаючи її конкретні (хоча й типові) проблеми.

Але, можливо, найголовніше — *власне людський приклад*. Коли підліток бачить розумного, оптимістичного, успішного, шанованого дітьми і колегами наставника, чесний образ життя, стиль і незвичайну манеру одягатися, поводитися, то...

Так учитель передає вихованцям самого себе! Безумовно, сьогодні (а може, й завжди) виховує тільки той педагог, кого вихованці усвідомлено або неусвідомлено прагнуть копіювати, манеру поведінки якого хочуть

зробити своєю. Малахов тому і потрапив до в'язниці, що не зустрів у житті людину, яка б зрозуміла його життєві труднощі і схотіла допомогти. Таких людей він не знайшов і в школі.

12. Яким не повинен бути педагог

«Неприродний відбір»

Особистості вчителя властиві такі негативні якості:

- ◆ неприйняття, незгода, незадоволеність собою, глибока внутрішня дисгармонія і невпевненість у собі;
- ◆ як наслідок — незнання себе (точніше — незатребуваність власних достоїнств, невіра у свої здібності й сили);
- ◆ недовіра до навколишнього світу, страх, постійне очікування неприємностей, підвищена тривожність;
- ◆ нездатність до нормальної рефлексії (самоаналізу), хворобливе ставлення до невдач, неприйняття критики (особливо від дітей), відсутність почуття гумору;
- ◆ життєва пасивність, тактика «уникнення невдач», установка не «висуватися», емоційна залежність від оточуючих;
- ◆ неготовність, страх перед життєвим вибором, прийняттям рішення, відповідальністю;
- ◆ соціальний інфантилізм, зосередженість на своїх переживаннях і проблемах, нездатність піднятися над обставинами, сприйняття себе як постійно недооціненого, як вічного невдахи;
- ◆ приземленість ідеалів, відсутність великих життєвих цілей, прагнення втекти від світу у футляр сірості, вульгарності;
- ◆ затурканість відчуттів, нездатність сприймати життя у всій його повноті, невміння радіти, насолоджуватися, одержувати задоволення від буття, від власної роботи.

Психологічно це породжує невпевненість у собі, скутість, емоційну й інтелектуальну залежність від оточуючих, звужує діапазон поведінки. Така особа прагне стандарту, штампів, боїться імпровізації, відступу від розпоряджень. Чехівський Беліков — ось його художньо-психологічний портрет.

Відкидаючи себе, суб'єкт не вивчає і не знає себе. Не знає якостей, які могли б компенсувати «вади» (а вони є у кожного): скажімо, «я непривабливий, але я добрий», «я не великий ерудит, але я розумію, ціную гумор» і т.д. Це

заважає народженню відчуття власної гідності, яка має бути властива будь-якій людині, а педагогу як лідеру — особливо. Це головна внутрішня опора особистості. Саме це відчуття наділяє вчителя великодушністю, благородністю, які є фундаментом особистості і професійної придатності педагога. Людина з почуттям власної гідності не зірветься, не нагрубіє, не закричить на дітей. Вона самодостатня. Вона внутрішньо спокійна і незалежна.

Відсутність цього психологічного надбання породжує характер дріб'язковий, хворобливо-заздрісний, егоїстичний. Така людина не звикла віддавати (їй самій не вистачає), вона завжди «тягне ковдру на себе», прагнучи закрити зяючу діру душевного дефіциту, зберегти мізерне душевне тепло. Навіть із дітьми вона скупа на похвалу, заохочення. Вона швидше вкаже на ваду, на промах. Тим більше, що вся радянська педагогіка була зорієнтована не «проходити повз ваду». Такий педагог не здатний на співчуття, на жалість навіть до дитини, у нього немає цього в природі, в конституції, в психіці. Замість того щоб пожаліти хлопчиську, що плаче, він скаже: *«Сам винуватий, так тобі і треба!»*.

Замість того щоб похвалити за мужність, за те, що не злякався кривдника і захистив свою гідність, наш педагог вилає за те, що затіяв у школі (біля школи) бійку, бо він міцно засвоїв одне: битися погано. Наш педагог органічно не здатний, не уміє хвалити, бути в захваті від дитини, від її перемог, хай маленьких, бути переконаним, що діти в його класі — найкращі діти у світі! Він завжди незадоволений, завжди насуплений. На уроці вибухає: *«Тихо-о! Ви мені заважаєте працювати!»* Такому вчителю учні завжди заважають. Ось якби їх не було... *«Тупиці!..., ледарі!»* Діти у нього завжди виявляються гіршими, ніж потрібно. Негідними свого наставника.

Таким чином, вихователь із низькою самооцінкою, з негативним самовідчуттям органічно не може стати на єдино правильну, професійну педагогічну позицію: позицію захисника виховуваних, джерела тепла, енергії, впевненості в собі, покликаною жити (виховувати) поки що слабкі духом дитячі натури. Він плодить подібних собі — недопечених, обмежених, наляканих, незахищених. А захищати в нашій школі є від кого. Від безглузвих колег, від агресивного директора, численного шкільного керівництва. Але педагог боязкий, не здатний захищати інших, бо вічно боїться сам.

У подібної особи негативне світосприйняття, вона підозріла до соціуму, в якому бачить для себе багатолике зло. Тому живе в постійному очікуванні недоброго. А коли його постійно чекаєш, то знаходиш, або вже здається,

що всі бажають тобі зла. Тим більше наше убоге, невлаштоване життя дає можливість бачити його скрізь: в чергах у магазинах, в переповнених автобусах, у завеликому класі, в лінощах учнів, в майбутній атестації. Такий вихователю вважає, що оточуючим завжди таланить більше, всі щасливіші за нього, а він найнещасніший. Який несправедливий світ! І за що йому це? Уже через це всі інші завинили перед ним. Уже цим можна виправдати всі власні гріхи і підлоти. Та й підлот немає, так, дрібні капості: плітки, навушництво, доноси керівництву. У результаті — зрада себе.

Така особа сварлива, швидко виходить із себе, вибухає. Утім, і заспокоюється швидко, але втраченої рівноваги не повернеш: залишається ще більша пуста і роздратування (не зрозумієш, на кого більше: на себе чи оточуючих). Воно, звичайно, випліскується на дітей: це так легко, адже вони завжди поряд!

Хто з психологів не знає, наскільки швидко ображається пронизаний грозивими розрядами педагогічний колектив, як миттєво розноситься в ньому «емоційна луна». Директор зробив зауваження вчителю — і ось уже в куточку зібралися співчутливі, бурхливо обговорюють те, що трапилось. На педраді директор похвалив учителя, та ще двічі! Усі насторожилися. Але коли прізвище колеги прозвучало втретє, всі, не змовляючись, просотуються неприязню до нього. А той уже відчуває незрозумілу незручність перед усіма, навіть безпричинну вину. Що це: заздрість, недохваленість, незадоволена потреба в професійному і соціальному визнанні? Або психологічна залежність, розчавленість колективом? Тому адміністрація звичайно хвалить одних і тих же. Хоча це не означає, що вони найкращі в педколективі.

Як би там не було, існування цього феномена в учительському середовищі безперечно: навколо всіх педагогів-новаторів у країні — вакуум, пуста. І що дивно: новаторство колеги відкидають — не знаючи суті, не цікавлячись, ігноруючи! Відома істина: «У своїй Вітчизні пророків немає».

Мізерний душевний потенціал диктує відповідну життєву тактику: не висовуватися, не підставлятися, не суперечити, жити за вказівкою. Такий учитель не виявляє ініціативи, не робить замах на творчість, не бере на себе зайвої відповідальності. Молитовно вірить написаному, покійно пише звіти, сліпо слідує розпорядженням. Панічно боїться відступити від програми, букви підручника, зробити будь-який самостійний крок. Будучи вчителем літератури, не зважиться на власне прочитання літературного твору, як

учитель історії, до гробової дошки буде стояти на політичних позиціях своєї молодості, ставши директором школи, буде свято берегти шкільні традиції, встановлений колись безглуздий порядок. Йому бракує не розуму, не здатності осилити нову технологію, а впевненості, що він зможе працювати по-новому.

Він неймовірно працелюбний, ні, швидше, працездатний, бо навряд чи подібний працівник знає, чи любить він свою роботу. Швидше звик, терпів, готовий тягнути свою лямку стільки, скільки потрібно, до знемоги, до самоексплуатації. Подібна особа органічно підходить і приймає деспотію в школі, стаючи, у свою чергу, деспотом у класі, вважаючи такий стан речей нормальним, навіть доцільним: адже все, що вона робить, — робить безкорисливо, для дітей, для школи. Особисто вчителю нічого не потрібно (так йому і не дають: зарплата мізерна, заохочення — в основному папірці — грамоти. Значок «відмінника» можна отримати тільки під старість, перед пенсією).

У своїх вимогах й оцінках подібний учитель орієнтується на учня благополучного, слухняного, скромного, із середніми інтелектуальними здібностями. Негативну оцінку вчителів одержують діти розкуті, вільні в спілкуванні, які виказують нестандартні думки (хоча дітей привчають саме до цього). Викликають не радість, а страх і недовіру діти з яскравими здібностями або які отримали виховання, наприклад музичне, в сім'ї. Педагогічному керівнику хочеться все тримати під контролем. «Незаплановані» уміння й успіхи дітей, навіть якщо вони відповідають спільній меті, теж викликають неусвідомлену заклопотаність і опір.

Непорушність шкільних порядків, одноманітність, однодумність позбавили школу головного, що виховує і готує дитину до життя: можливості вибору, права вибору і права на помилку як для учня, так і для вчителя. Без них немає свободи, немає життя, немає середовища для виховання відповідальності — головного для особистості. Учитель стає не здатний до неупередженого аналізу своїх дій, особливостей особистості, свого педагогічного стилю, бо сам не вільний, не господар самого себе. Він — раб інерції, адміністративних указівок, власного минулого досвіду. Він не критичний, особливо — не самокритичний. Не виносить критики з боку дітей, адже частіше за все вони мають рацію. Правда для нього дуже болюча і тому нестерпна. Причини вад вважає за краще шукати не в собі: в дітях, батьках, суспільних умовах. Проблем навколо багато, їх подолати (як він вирішив

одного разу) неможливо, тому треба робити те, що до душі начальству. Узагалі — батою обуха не переб'єш. Життя з «а що скажуть інші», перенесення цілей діяльності на виконання вказівок перетворили вихователя на наглядача, завдання якого — заборонити, не «пускати» або поганяти, підстьобувати. Заради цього педагог не соромиться, *«лізе в усі дірки»*.

Усі ці риси радянського вчителя, «відкультивовані» командно-адміністративною системою, геть позбавили особу нашого «шкраба» внутрішніх крил, масштабності, самобутності, індивідуальності, а в результаті — елементарної людської чарівності, здатності привертати до себе дітей. Радянського вчителя безпомилково виділиш у натовпі за специфічною зморшкою на лобі, похмурістю і «снайперським» прицілом очей. Середній, звичайний учитель на диво не цікавий у спілкуванні. Зібравшись разом, двоє-трое педагогів організовують *«педраду»*. Їх розмова крутиться навколо шкільних проблем і пристрастей і не може вирватися за межі цього білячого колеса. Вони пояснюють це відданістю школі, зануреністю в дитячі проблеми, хоча це банальна вузькість інтересів, відсутність начитаності, власної життєвої позиції і особистих переваг. Маючи справу з книгою, наш учитель на диво безпам'ятний, слабко ерудований поза межами шкільної програми. Не знає віршів, не вміє грати на жодному музичному інструменті (цьому в педагогічних ВНЗ не вчать), не знає мов, не стежить за новинками культури і мистецтва в країні, тим більше за кордоном.

Й останнє питання: наскільки вчителю вдається себе реалізувати в житті як особистості? Питання складне. Велика спокуса різанути «ні на скільки», тим більше, що суспільні умови і шкільна практика дійсно дають йому мало можливостей виконати своє *«призначення»*. Серед тих, що залишилися у сфері освіти, все ж таки немало людей, які люблять школу, спілкування з дітьми, своє ремесло. Серед міріад неприємностей і образ у шкільній круговерті завжди знаходяться десятки, сотні маленьких радощів, невидимих сторонньому оку, але безпомилково вловлюваних чуйним учительським серцем. А вдячних слів випускників на святі останнього дзвоника і випускному вечорі вистачає з лишком на наступний навчальний рік.

Об'єктивно ж, у нормальному смислі про повну самореалізацію говорити не доводиться. Безумовно, людський потенціал нашого вчителя залишається незатребуваним. Але в тому, що ця природна потреба і прагнення самовираження завжди жили, живуть і будуть жити в педагогові, сумніватися не доводиться.

II. Зміст діяльності класного керівника

1. Цілі виховної діяльності класного керівника

- ♦ Створення психолого-педагогічних умов для своєчасного виявлення й оптимального розвитку задатків і здібностей дітей (умови захищеності, безпеки, емоційного комфорту).
- ♦ Організація різноманітної творчої, особистісно і суспільно значущої діяльності вихованців як джерела соціально прийнятного досвіду життя: знань, умінь і навиків саморозвитку, самовизначення і самореалізації нині і в майбутньому дорослому житті.
- ♦ Організація соціально цінних відносин і переживань вихованців у класному співтоваристві.

Виходячи з вищесказаного, основні змістовні напрями, види і форми діяльності класного керівника можуть бути такі.

Вихователь (класний керівник):

1. Сприяє створенню гарних психолого-педагогічних умов для індивідуального розвитку особистості дитини. Для чого:
  - ◇ Вивчає особливості розвитку, стан здоров'я, емоційне самопочуття, життєві проблеми, відображаючи всі дані в психолого-педагогічному щоденнику, керуючись правилом: щоб виховувати дитину, треба її знати.
  - ◇ Вивчає схильності, інтереси, сферу талантів вихованця, знайомить з ними його самого, разом із ним підбираючи види діяльності, через які можна ці таланти розвинути (гуртки, факультативи, об'єднання за інтересами).
  - ◇ Коригує міжособистісні зв'язки в класі, у міру сил гуманізуючи ставлення (особливо до класних «ізгоїв»).
  - ◇ В індивідуальних бесідах, у ході психологічних тренінгів привертає дітей (особливо з «важкою» поведінкою) до самоаналізу, допомагає їм зрозуміти себе, залучає до самовиховання, самокерування.
  - ◇ Старшокласникам допомагає знайти цілі життя, підводить до усвідомленого вибору професії, ненав'язливо малює привабливий образ сімейного життя, образи коханих і т.д.

2. Здійснює роботу з розвитку згуртованого класного співтовариства (колективу):

- ◇ Допомагає в організації класної діяльності дітей: дозвілля, тематичних вечорів, трудових акцій і т.д. з метою зміни (гуманізації) міжособистісних відносин.
- ◇ Бере участь з класним колективом у загальношкільних заходах, у спільних переживаннях виховуючи відповідальність, привчаючи до співпраці і взаємодопомоги.
- ◇ Розвиває й удосконалює класне самоврядування, привчаючи до самоорганізації, розвиваючи вміння відстоювати свою точку зору, ухвалювати рішення, де необхідно — йти на компроміс.
- ◇ Готує вихованців до ринкових відносин, залучає клас (або групу) до виробничої діяльності, в госпрозрахункові відносини, розвиваючи навички заповзятливості, господарської кмітливості і підприємництва.
- ◇ Сприяє формуванню навичок самозахисту, вивчає на класних годинах питання прав людини, споживача товарів, заохочує готовність дітей відстоювати справедливість, захищати себе і свій колектив від грубості, свавілля і насильства в будь-якій формі і від будь-кого.

3. Здійснює допомогу вихованцям у навчальній діяльності:

- ◇ Допомагає окремим учням в подоланні навчальних проблем на уроці або при виконанні домашніх завдань, консультує батьків.
- ◇ Заохочує і по можливості організовує взаємодопомогу в навчанні, допомагає окремим учням подолати непорозуміння і конфлікти з педагогами.
- ◇ Організовує і бере участь в педконсильумах (малих педрадах) щодо навчальних і психологічних проблем учнів, за необхідності відвідує уроки вчителя-предметника.
- ◇ Сприяє розвитку пізнавальних інтересів за допомогою класних годин, екскурсій, предметних олімпіад, гуртків, інтелектуальних клубів і т.д.
- ◇ Сприяє професійному самовизначенню випускника, підводить його до усвідомленого вибору професії, подальшої освіти і т.д.
- ◇ Сприяє одержанню додаткової освіти (розвитку) вихованців через систему гуртків, клубів, спортивних секцій, творчих або трудових об'єднань, існуючих у школі або за місцем проживання, пам'ятаючи

про те, що для дітей з проблемами в навчанні ці види занять можуть бути чи не єдиною умовою самореабілітації і попередження девіантної поведінки.

Примітка: при всьому цьому слід пам'ятати, що відповідальність за успішність у класі несе вчитель-предметник, а не класний керівник.

4. У сільській школі організовує сільськогосподарські роботи, пов'язані з виконанням навчального плану (питання оплати праці у разі перевищення навчального навантаження педагога розв'язуються адміністрацією школи індивідуально у формі трудового договору).
5. Проводить батьківські збори (семінари). Дає консультацію. Залучає батьків до допомоги школі.
6. Організовує харчування учнів, чергування, за необхідності колективне прибирання класу (школи), мобілізує зусилля дітей (і батьків) для ремонту школи, веде документацію, здійснює облік відвідування занять і інформує про неї батьків.
7. Уживає необхідних заходів щодо попередження небезпеки для життя і здоров'я вихованців під час їх перебування в школі. Негайно повідомляє адміністрацію і батьків про всі НП, що мають потенційну і реальну небезпеку для вихованців.
8. Бере участь у роботі педрад, семінарів, адміністративних і методичних нарад.
9. Здійснює підвищення свого професійного рівня, своєчасно бере участь в атестації.

2. Основні обов'язки класного керівника

Загальні вимоги до обсягу і якості роботи класного керівника витікають з Кодексу законів про працю, Закону «Про освіту», а також Статуту і концепції діяльності школи і чинного *Положення про класного керівника*.

1. Мінімальний робочий час, який класний керівник зобов'язаний присвячувати вихованцям протягом тижня, — 6 годин (30 відсотків від ставки вчителя).
2. Година класного керівника («класна година») проводиться один раз на тиждень за розкладом, про що робиться запис у журналі.
3. Кількість виховних заходів — не менше двох на місяць, один із яких може бути загальношкільним. Захід має бути добре підготовлений, його

програма (сценарій) і інші матеріали зберігаються педагогом протягом року і надаються у разі потреби адміністрації при звіті за навчальний рік. Кількість батьківських зборів — не менше одних на чверть.

4. Зміст, обсяг, технологія і конкретні цілі діяльності з конкретним класом мають бути закладені в плані виховної роботи на навчальний рік. Перевірка, звітність, критерії оцінки педагогічної праці обговорюються й узгоджуються адміністрацією з педколективом наперед та оформляються у вигляді наказу по школі.
5. Звіти про виконану роботу надаються адміністрації після закінчення навчального року за встановленим графіком.
6. У канікулярний і літній час режим роботи школи встановлюється згідно з додатковим планом.

Примітка: будь-яка додаткова робота класного керівника, що вимагає великих зусиль і часових витрат (походи, екскурсії, творчі клуби і заняття у власному класі, концерти, трудова діяльність), за домовленістю з адміністрацією може бути оплачувана окремо.

3. Права класного керівника

Класний керівник **має право:**

1. Брати участь у роботі шкільних структур самоврядування: педряди, ради школи, профспілкових і інших органів школи.
2. Виступати з ініціативою, вносити пропозиції про вдосконалення діяльності школи, виступати з діловою, конструктивною критикою.
3. Створювати власні виховні системи і програми, творчо застосовувати нові методи, форми і прийоми виховання, керуючись гуманним принципом «не нашкодь».
4. Захищати власну честь і гідність у шкільних органах самоврядування, при неможливості — в державних органах влади і суді.
5. Брати участь у формуванні документів, що визначають систему матеріальних доплат і стимулів за різні обсяги і результати праці.

4. Класний керівник не має права

1. Припинювати особисту гідність вихованця, ображати його дією або словом, придумуючи прізвиська, навішувати ярлики і т.д.

2. Використовувати оцінку (шкільний бал) для покарання учня або розправи над ним.
3. Зловживати довірою дитини, порушувати дане вихованцю слово, свідомо вводити його в оману (обдурювати).
4. Використовувати сім'ю (батьків або родичів) для покарання дитини.
5. Обговорювати «поза очі» своїх колег, виставляти їх в невідгідному світлі, підриваючи авторитет учителя і всього педагогічного колективу.

5. Класний керівник має знати

1. Закон України «Про освіту».
2. Конвенцію про права дитини.
3. Педагогіку дитячу, вікову, соціальну психологію.
4. Шкільну гігієну.
5. Педагогічну етику.
6. Теорію і методику виховної роботи.
7. Основи трудового законодавства.

Класний керівник має вміти:

- ◇ Спілкуватися з дітьми, заохочуючи дитячу активність, відповідальність, подаючи власний приклад активності і відповідальності.
- ◇ Бачити і формулювати свої виховні цілі.
- ◇ Скласти план виховної роботи в класі.
- ◇ Організовувати класну діяльність, взаємодію вихованців; проводити виховні заходи: бесіду, диспут, екскурсію, похід, класний вечір і т.д.
- ◇ Аналізувати власну діяльність і її результати.
- ◇ Організовувати і проводити батьківські збори.
- ◇ Користуватися психодіагностичними тестами, анкетами, опитувальниками і коректно використовувати їх у виховній роботі.

6. Документація і звітність

Класний керівник відповідає за ведення такої документації:

1. Класний журнал.
2. Плани виховної роботи з класним колективом.
3. Особові справи учнів.
4. Карти розвитку особистості вихованця.

5. Протоколи батьківських зборів.
6. Щоденники учнів.
7. Теки з розробками виховних заходів, з підсумками соціально-психологічних досліджень у класі, з дитячими роботами і т.д.

7. Керування виховним процесом у школі

Цілі діяльності педколективу визначені в шкільних документах: *Статуті, програмі*. Цілі виховної роботи зі своїми дітьми класний керівник ставить, виходячи з характеристики класу, специфіки внутрішніх міжособистісних відносин, структури класного колективу і своєї педагогічної позиції щодо дитини.

Вихователю слід пам'ятати, що безпосереднім (тобто видимим, реальним) результатом виховного заходу є не міфічне «*підвищення рівня вихованості*» класу, що неможливо виміряти через складність феномена, а реальна **зміна відносин** у колективі, ставлення дітей один до одного, до самих себе, вчителя, школи, батьків. Тобто діти мають стати один до одного добріше, у «відкинутого» має з'явитися товариш, слабкий учень має повірити в себе і т.д. Планування діяльності в школі здійснюється у вигляді «*ключових комплексних справ*», шкільних свят, про які повідомляється педколектив на початку навчального року (більшість з них є традиційними). У загальношкільних заходах зобов'язані брати участь усі класні колективи, але кожен вибирає собі роль у спільній справі самостійно, виходячи з можливостей і талантів, погоджуючи свої бажання із загальношкільною радою.

Окрім загальношкільних, у класі плануються власні класні справи. Ідеї діти генерують у ході колективного планування (за методикою І. Іванова). Їх кількість, місце і форми проведення визначаються в самому колективі. Загальне правило: в класному житті не повинно бути неробства, нудьги, натомість необхідне відчуття «*спільного життя*», до чого хотілося б прагнути, де було б очікування «*радості завтрашнього дня*» (за В. Сухомлинським). Якщо учні після уроків не поспішають додому, а залишаються разом обговорити сьогоднішні проблеми і завтрашній день — у цьому величезна заслуга класного керівника, добрий результат його праці.

Систему самокерування виховною діяльністю в школі створюють такі підсистеми:

- ◆ Творчі групи вчителів і учнів для вирішення окремих шкільних проблем.

- ♦ Ради справ.
- ♦ Психологічна служба.
- ♦ Бібліотека.
- ♦ Шкільна медична служба.
- ♦ Рада фізкультури.
- ♦ Рада мікрорайону.

Вищеперелічені шкільні структури працюють під безпосереднім керівництвом заступника директора з виховної роботи. Найвищим колективним органом дитячого самоврядування є загальношкільна конференція.

Найважливіші управлінські рішення з проблем виховання ухвалюються на засіданнях шкільних педрад, конференціях, нарадах при директорі, при завучах, педконсилиумах, батьківських комітетах, зборах школи і класів. Повний аналіз стану виховної роботи проводиться на підсумковій (травневій) педраді.

Адміністрація школи надає велике значення розробці **критеріїв** для оцінки **якості виховної роботи педагогів**. У школі відмовилися від оцінювання якості праці на підставі кількісних критеріїв: товщини плану виховної роботи, кількості класних заходів, кількості відвіданих сімей (як раніше оцінювали за кількістю зібраної макулатури і металолому) і т.д.

Коли головною турботою класного керівника ми проголосили **створення педагогічних умов виховання**, то очевидно, саме якість умов є основним критерієм при оцінці роботи вихователя («ефект розсолу»). Тож, із яких компонентів складаються ці умови?

1. Етично-психологічний клімат у класі, рівень психологічної (а іноді й фізичної) безпеки кожного вихованця в класі (не б'ють, не принижують, не лякають і т. д.).
2. Характер відносин у режимах *«класний керівник — вихованці»*, *«вчитель — учень»*, *«учень — учень»*, *«клас — батьки»* (ступінь поваги, довіри, підтримки).
3. Гармонія і здоров'я *«Я-концепції»* вихованців, характер «оцінки» і «самооцінки» дітей, наявність або відсутність у класі «відкинутих» і «ізгоїв» (соціометричні дослідження).
4. Успішність у діяльності, не тільки в навчанні (кількість «ударників» і «відмінників»), а також залученість дітей у гуртки, спортивні секції, студії, творчі клуби тощо.

Примітка: всі зазначені характеристики можуть бути виміряні стандартними психологічними або соціологічними тестами, анкетами й опитувальниками, що підвищує об'єктивність оцінок. Безумовно, тут можуть бути використані традиційні педагогічні спостереження адміністрації за діяльністю і поведінкою класу, якістю класних виховних заходів, які проводилися в школі завжди.

8. Процедура оцінювання результатів педагогічної діяльності класного керівника

У цьому документі проголошений *принцип довіри* адміністрації школи до педагога, його свідомості, відповідальності і діловитості.

Ця декларація означає перенесення контролю за діяльністю вихователів із планування (пригадаємо «лихоманку» зі здачею планів виховної роботи на початку навчального року, після чого всі про них (плани) забувають) на кінцеві результати праці, на контроль за підсумками навчального року. Необхідно визнати, що повноцінного, реального плану виховання «аж» двадцяти дітей, таких різних, що змінилися навіть за літо і продовжують змінюватися, вже у вересні скласти об'єктивно неможливо. Він створюється протягом усього навчального року в процесі тісного, інтенсивного спілкування наставника зі своїми вихованцями, в процесі конкретних колізій і переживань.

Отже, перевіритися його зміст і виконання має наприкінці навчального року через зіставлення результатів всебічної життєдіяльності класного колективу з первинним його станом на початку навчального року (характеристика класного колективу).

На початку року у класного керівника є лише перелік **ключових комплексних справ** по школі на весь навчальний рік, який йому дає його безпосередній керівник. Підсумкову оцінку діяльності педагога виносить адміністрація школи. Чинним Положенням затверджені такі джерела:

- ◆ Інформація, отримана зі співбесіди з класним керівником про виконання плану виховної роботи за рік (педагог повідомляє про всі проведені заходи, пропонує їх аналіз (для чого в плані відведений спеціальний розділ), за необхідності подає розроблений сценарій заходів і т. д.).
- ◆ Дані анкетування учнів класу, батьків (анкета «Класний керівник очима вихованців» додається), які дають уявлення про рівень класних відно-

син, тобто рівень згуртованості колективу, наявності «ізгоїв», «відкинутих» у класі (у тому числі про ставлення до педагога).

- ♦ Інформація, отримана зі співбесіди з педагогом.
- ♦ Відомості про зайнятість дітей класу в об'єднаннях за інтересами, гуртках, секціях, клубах у школі і за місцем проживання, особливо тих, хто має **проблеми в навчанні**.
- ♦ Дані педагогічних спостережень адміністрації за поведінкою класного колективу в школі, участю його в загальношкільних заходах. Аналіз відвіданих виховних заходів, класних годин протягом року.
- ♦ Доповіді, реферати, що узагальнюють досвід педагога, матеріали виступів на педрадах, семінарах тощо.

Досвід співбесід з цієї методики, що дає змогу зібрати комплексну інформацію про діяльність педагога, створює можливість для адміністрації винести більш зважену і об'єктивну думку про якість роботи класного вихователя, попереджає суб'єктивізм і упередженість, сприяє зміцненню довіри між адміністрацією і педколективом, підвищенню мотивації до чесного, добросовісного виконання свого професійного обов'язку. Зазначені процедури можуть проводитися за підсумками півріччя, трьох чвертей або навчального року. Не обов'язково ставити завдання щорічної перевірки всіх педагогів, бо це неможливо. Навіть співбесіди з кількома (припустімо, 10—15 педагогами), підсумки яких проаналізовані й узагальнені перед педколективом школи, можуть дати добрі організаційні і виховні результати. Тим більше, якщо видані накази по школі, в яких відзначені і заохочені кращі, висловлене напуття і дані поради іншим.

Адміністрація не повинна економити час на цих процедурах, щоб уникнути суб'єктивізму і несправедливості. Тільки тоді внутрішньошкільний контроль сприятиме професійному зростанню педагогів, надихатиме і мотивуватиме до нових досягнень.

Інформація (звіт) може заслуховуватися на педраді, нараді при директорі, засіданні класних керівників школи, після чого ухвалюється рішення.

9. Атестація класних керівників

З метою підвищення якості виховної роботи в школах, посилення відповідальності педагогів за долю учнів у багатьох районах і містах республіки разом з атестацією вчителів-предметників практикується й атестація

вихователів. Як правило, вона відбувається паралельно з оцінюванням педагога як *учителя-дидакта*.

Ураховуючи соціально-економічні умови певного району, складність контингенту сімей учнів, педколективи шкіл ухвалюють рішення оцінювати при атестації освітньої діяльності педагогів якість і результативність їх виховної праці. Для об'єктивізації оцінок у школі має бути розроблене спеціальне Положення про атестацію класних керівників. Цим документом визначаються головні елементи процедури.

Атестація складається з двох напрямів (етапів). *Перший* напрям — зовнішня експертиза: оцінка теоретичної компетентності педагога. Крім того, можуть бути сформульовані письмові питання для іспиту або запропоновано написання реферату.

Другий напрям — внутрішня експертиза: оцінка практичної діяльності класного керівника. У Положенні про атестацію необхідно сформулювати конкретні вимоги до вихователя 1-ї, 2-ї і вищої категорії.

Приблизна схема характеристики класного керівника, в якій відображені головні вимоги до педагога-вихователя:

1. Формальні дані: освіта, стаж (педагогічний і загальний), тривалість роботи в школі, нагороди і заохочення.
2. Методологічна і методична підготовленість вихователя:
  - ◆ розуміння сутності процесів, які називаються «соціалізація», «освіта», «розвиток», «спілкування», «виховання» тощо;
  - ◆ соціалізація і виховання, основні ступені розвитку людини, головні мотиви поведінки дитини (потреби);
  - ◆ розуміння суті соціальної ролі, педагогічної позиції наставника-дорослого щодо вихованця-дитини;
  - ◆ ерудиція, обізнаність у галузі педагогічних ідей, підходів, систем.
3. Рівень організаторської майстерності:
  - ◆ уміння бачити, виділяти, формулювати педагогічні проблеми у власній педагогічній діяльності;
  - ◆ уміння ставити виховні цілі і планувати власну діяльність для їх досягнення;
  - ◆ уміння організовувати дітей на педагогічну акцію, залучати помічників, збуджувати активність, згуртовувати за рахунок спільних переживань поразок і перемог;

- ◆ уміння аналізувати власну діяльність у цілому, а також підсумки окремого виховного заходу;
  - ◆ уміння проектувати майбутнє колективу і перспективи розвитку окремого вихованця, уміння підвести їх до успіху, організувати «радість завтрашнього дня».
4. Індивідуально-особистісні особливості педагога:
- ◆ уміння спілкуватися з дітьми, здатність привертати до себе дітей, відчувати задоволення від їх близькості;
  - ◆ толерантність (терпимість) і гуманізм у поєднанні з розумною ви-могливістю, уміння бути справедливим;
  - ◆ рівень особистої відповідальності, добросовісне виконання посадо-вих обов'язків;
  - ◆ ступінь значущості образу педагога в поведінці дітей (наскільки педагог є прикладом для своїх вихованців);
  - ◆ оптимізм, стресостійкість, воля, життєва цілеспрямованість.
5. Результативно-особистісний аспект:
- ◆ успішність діяльності, наявність позитивних педагогічних резуль-татів (можна порівняно з минулими роками);
  - ◆ наявність підтримки батьків, зв'язків із позашкільними установами мікрорайону або міста;
  - ◆ удосконалення своєї професійної діяльності (осмислення власного досвіду в доповідях, рефератах тощо);
  - ◆ професійно-педагогічна і соціальна значущість особи педагога (сус-пільна діяльність).

Примітка: для оцінки вищезазначених параметрів і результатів можуть використовуватися тести, опити, анкети вихованців, батьків, педагогів, а також спостереження адміністрації за діяльністю педагога протягом нав-чального року.

10. Методичні вимоги до організації виховного заходу

У педагогічній практиці існує багато методик аналізу уроку, виховного заходу, класної години тощо. Головна вада їх у тому, що учені прагнуть розробити якусь універсальну схему, яка найбільш «науково» сформулювала б методичні вимоги до цих педагогічних феноменів і задовольняла б усіх: учених, практиків, інспекторів і самих організаторів справи. Насправді в

інспектора вимоги до виховного заходу будуть одні, у класного керівника, який організовує цю справу і має залучити до неї дітей, — інші, а у самих дітей відповідно до їх очікувань — зовсім інші. Це об'єктивна реальність. Нездатність урахувувати ці відмінності призводить до сумних наслідків: з одного боку — до формалізму і лицемірства, з іншого — до втрати інтересу до справи або втрати авторитету педагога, що відбувалося і відбувається із так званими «відкритими» уроками або «відкритими» виховними заходами.

Ми пропонуємо схему аналізу виховного заходу для перевіряючих (інспекторів), алгоритм організації заходу для практичного педагога як пам'ятку вихователю, щоб він, знаючи сподівання дітей, грамотно створював умови для мотивації дитячої активності й актуалізації інтересу.

Захід «очима інспектора»

1. Найменування виховного заходу, дата проведення, місце, вік дітей.
2. Визначення форми (жанру): етична бесіда, диспут, свято, похід-екскурсія, психологічний тренінг тощо.
3. Конкретні педагогічні цілі і виховні завдання, реалізовувані саме на цьому заході (нагадаємо, що головною метою виховного заходу є зміна відносин). Наприклад:
  - ◆ виховання інтересу до техніки, тварин, науки, мистецтва, політики, спорту, свого внутрішнього світу, самовиховання;
  - ◆ зміна характеру міжособистісних (міжгрупових) відносин у колективі класу (виховання поваги один до одного, терпимості, готовності допомогти і т. д.);
  - ◆ зміна психологічного клімату в класі (після якої-небудь невдачі, конфлікту, важкої сесії);
  - ◆ зміна ставлення до якогось члена колективу (він цікаво розказав про своє захоплення, про яке ніхто раніше в класі не знав, і в нього з'явилися товариші, однодумці);
  - ◆ виявлення, пробудження, розвиток здібностей кого-небудь із членів колективу (зміна ставлення до себе);
  - ◆ вивчення правил етикету в поведінці: на вечорі, танцях, банкеті, в ресторані, на вечірці (під етикетом ми розуміємо культурну форму самозахисту і самоутвердження в суспільстві);
  - ◆ спілкування з природою, набуття знань і умінь, необхідних в екстремальній ситуації;
  - ◆ інше.

4. Наявність плану підготовки і проведення заходів, їх продуманість, доцільність, завершеність.
5. Участь колективу вихованців у розробці цілей, плану проведення заходу і мотивація учасників на активність.
6. Опис і аналіз ходу підготовчої роботи, розподіл доручень, ставлення учасників до їх виконання.
7. Педагогічна позиція педагога, стимулювання ініціативи, активності, самостійності вихованців, мистецтво залучення помічників.
8. Увага до вікових особливостей, індивідуальних і колективних запитів і інтересів дітей.
9. Позиція школярів при проведенні заходу (активність й ініціатива або байдужість і пасивність).
10. Позитивні, найбільш вдалі моменти проведеного заходу, наявність виховної ситуації: етична радість, гордість за себе і товаришів або невдоволеність. Вади і труднощі в роботі, шляхи їх усунення.
11. Ступінь досягнення поставлених цілей.
12. Спрямованість у майбутнє, наявність перспектив, розвиток проблеми в наступних заходах, системність виховної роботи в класі.

Алгоритм проведення КТС за методикою І. Іванова

(Пам'ятка класному керівнику)

Перш ніж проводити «загальні збори», слід психологічно підготувати дітей. «**За Івановим**» — має пройти «гайдарівська розвідка» корисних справ (для класу або школи), надійти якесь «замовлення» від адміністрації, шкільної ради справи, батьківського комітету тощо, щоб емоційно «розбурхати» дітей, породити мотив до діяльності.

Потім слід:

Перший етап: етап колективного висунення ідей на загальних зборах. Відбувається «мозковий штурм», під час якого забороняється будь-яка критика, фіксуються всі пропозиції.

Другий етап: колективне обговорення, відбір прийнятних ідей відповідно до умов і можливостей членів колективу.

Третій етап: колективне планування справи, проектування очікуваних результатів.

Четвертий етап: вибори ради справи, розподіл відповідальності серед членів активу.

П'ятий етап: підготовка справи, розподіл доручень, інструктаж, визначення термінів і ступенів відповідальності.

Шостий етап: проведення справи (загальношкільного свята).

Сьомий етап: колективний аналіз і оцінка справи, виявлення плюсів і мінусів, позитивного і негативного (центрація на позитивному).

Восьмий етап: післядія, визначення перспектив, організація *«радості завтрашнього дня»*.

Гасла «комунарів»: *«Наша ціль — щастя людей!» «Усе творчо, інакше — навіщо?»* Ми б додали: *«Роби — і ти переможеш себе»*.

Примітка: організовуючи колективну діяльність дітей, педагог увесь час має бачити в ній особливості самовияву, стан кожного окремого вихованця, його сильні сторони, упевненість у собі, наполегливість, здатність перекопати у своїй правоті і повести за собою або, навпаки, комплекси і «захисти»: образливість, запальність, некімтливість, нездатність довести навіть конструктивно ідею. Безумовно, декого потрібно взяти під свій захист і надати в потрібний момент підтримку: *«Дій, а я тобі допоможу»*.

Педагогу слід пам'ятати: всім учасникам заходу і кожному окремо сподобається така справа, де він якось зумів виявити себе, вплинути на інших, домогтися успіху, пізнати позитивних емоцій і відчувти гордість за себе. Так ми розуміємо «виховний момент» заходу.

Після таких станів і набутого успішного досвіду діти із задоволенням візьмуться за організацію нової справи.

Захід «очима вихованця»

Джерелом активності людини є **мотив** (до діяльності, самовияву, досягнення). «Мотивувати» означає «штовхати», «спонукати до досягнення цілі». Мотив з'являється там, де створені **умови** для його виникнення. Є умови **зовнішні і внутрішні**. Внутрішні умови, як уже говорилося раніше, визначають базові психотворчі потреби людини. Потреба є **джерелом мотиву** як умова самої **можливості** розвитку. Природа поклопоталася про людину, вклавши в неї внутрішні «механізми» активності, саморозвитку у вигляді якоїсь постійної «потреби», браку чогось. Благополучне задоволення цієї «потреби» забезпечує здоров'я потрібнісно-мотиваційної сфери дитини — своєрідного штабу розвитку людини, від чого дитина хоче бути активною, **прагне** пробувати себе, **досягати** тих або інших життєвих рубежів, а значить, діє, освоює **нові способи поведінки, розвивається**.

Зовнішні умови визначають характер діяльності і якість **відносин**, у які потрапляє вихованець. Найбільш значущими компонентами цих умов є:

- ♦ вигляд і форма діяльності дитини (можливість самовияву);
- ♦ ставлення до дитини оточуючих, у тому числі педагога (міра його захищеності);
- ♦ ставлення дитини до самої себе (упевненість — невпевненість). Якими є прикмети зазначених відносин, які не вбивають дитячу активність, а стимулюють її, ініціюють розвиток дитини? Які вимоги дитини до умов проведення **виховного заходу**?

Для молодшого школяра:

Найбільш сприятлива діяльність — ігрова. Гра має привабливі для дитини цілі, всім відомі і посилені **правила**, які учасників ставлять у рівні стартові умови і в яких дитина відчуває себе захищеною, а правила вважає справедливими. **Результат, перемога** приносить дитині позитивні емоції, **задоволення**, бажання повторити дії. **Оточуючі не** повинні кривдити, припинювати, тримати в страху, соромити, сміятися над учасником, тим більше лаяти або знущатися над прикрою невдачею.

Педагог зобов'язаний демонструвати увагу **кожному** учаснику заходу, підтримку, схвалення **вже самої активності, спроби, прагнення**, в якому, поза сумнівом, виявилися воля, мужність дитини (варто сказати їй про це вголос). Дитину слід **підготувати**, познайомити з правилами, потренувати (озброїти способами діяльності), виробити, наскільки можливо, деякі уміння, щоб запобігти провалу. Добре, якщо подібне ставлення демонструють товариші, батьки, всі учасники заходу.

Вихованець має озброїтися впевненістю в собі, яка приходить зі знанням правил і своїх здібностей, але, що дуже важливо, в нього має вірити педагог.

Виховання молодшого школяра є **мистецтвом підведення** його до успіху, озброєння **досвідом** позитивних переживань самого себе і власної діяльності. Йому необхідне усвідомлення того, що **він знає, здатен і вміє!**

Для підлітка:

Підлітку потрібна діяльність, яка дає можливість **змагатися**, тобто виявити, викликати повагу оточуючих, тим самим підвищити **свій статус** (авторитет) у колективі. Підвищити статус для вихованця означає краще взнати **себе і** поліпшити **самооцінку, змінити** ставлення до себе, тобто упевнитися у своїй силі, дорослості, компетентності і вмілості, тим самим

сприяти розвитку головного новоутворення віку — позитивній «Я-концепції» і відчувати **власну гідність**. **Вихователю** до і протягом заходу зобов'язаний демонструвати підлітку свою повну, щиру довіру, упевненість у його силі, свідомості і відповідальності, вселяючи їх як самому вихованцю, так і товаришам, батькам, усім учасникам заходу. У разі невдачі слід спокійно (**професійно!**), демонструючи все ті ж повагу і довіру, проаналізувати те, що **сталось**, знайти помилки (краще, щоб підліток знайшов і назвав їх сам) і, враховуючи новий досвід, виробити подальшу тактику і стратегію поведінки, щоб потім уже напевно досягти успіху. Ніяких докорів, розносів і доган! Тим більш ніяких погроз!

Дуже важливо зберегти підтримку і довіру однолітків до вихованця.

Виховання в підлітковому віці є накопиченням підлітком **позитивного досвіду** життя і навчання **рефлексії**, тобто підготовка і перехід його в режим саморегулювання, самокерування, самовиховання, що буде сприяти зміцненню відчуття власної **гідності**.

Для юнацького віку:

Діти потребують умов для **самовизначення**, для розуміння **сенсу життя**. Тому **діяльність** (захід або їх система) покликана дати їм можливість максимально зібрати знання про себе: свої задатки, здібності, можливо, таланти, вироблені **вміння і навички**, щоб визначити для себе майбутні **цілі, цінності** життя і **соціальні ролі**: професію, кохання, сім'ю, дружбу, захоплення і т.д. Дітям подобаються інтелектуальні диспути і гра розуму, розумні бесіди про кохання і сексуальна освіта, але разом із тим необхідна реальна, продуктивна праця з можливістю заробити **гроші**. **Перша** зарплата для молодшої людини — це визнання **суспільством її зрілості, соціальної** значущості. Тому педагоги мають прагнути на третьому ступені навчання сприяти отриманню старшокласниками допрофесійної і професійної **підготовки** (у тому числі й у навчальній діяльності) шляхом профілізації навчання, а також підготовки до майбутнього сімейного життя. Дорослі мають демонструвати дітям визнання їх зрілості, по можливості залучати їх до спільної продуктивної діяльності.

Позиція **вихователя** — надати вихованцям максимальну свободу для ініціативи і творчості (адже дитина вже знає, уміє, хоче і може). Чудово, якщо вихователю великодушню демонструє своє визнання *«переможеного вчителя переможицю-учню»*. Не забудьмо: кінцева мета роботи вихователя — **стати для вихованця непотрібним!**

Примітка: таким чином, стає очевидним, що немає універсальних схем для організації виховного заходу, щоб він був ефективним для різного віку учнів. Очікування вихованців неоднакові, оскільки різні їх потреби на тих або інших стадіях життя. І педагоги не можуть цього не враховувати. Методика КТС І. Іванова тим цінна, що створює багато ступенів свободи для дитячої активності, а в свободі мають потребу вихованці на всіх ступенях зрілості. Педагог же має всіляко стимулювати впевненість вихованця в собі і уміло дозувати міру допомоги.

11. Класна година (година класного керівника)

Класна година — цей такий самий виховний захід, як і будь-який інший: похід у театр, прибирання школи, дискотека, КВК, диспут і т.д. Для його оцінки підходять усі ті критерії, які ми сформулювали раніше.

Є і специфіка: класна година є форма прямого спілкування вихователя зі своїми вихованцями, але це не урок (слід відійти від академізму, казенщини, повчальності). Це щира розмова й уточнення цінностей, це спільне переживання того, що трапилося, це корисна інформація, необхідна вихованцям для майбутнього дорослого життя, яке не можна отримати на уроках, це збори колективу для вироблення плану участі класу в загальношкільному заході, це психологічний тренінг з якихось проблем спілкування тощо. Форм, тем, приводів для зборів класного керівника і його дітей може бути безліч. У цьому сенсі їх неможливо класифікувати. Також неможливо передбачити всі проблеми класу і включити їх наперед у план виховної роботи.

Ураховуючи це, класну годину можна систематизувати таким чином:

- ♦ класна година — організаційна як спосіб колективного планування класної або загальношкільної справи;
- ♦ класна година — як вирішення можливого конфлікту;
- ♦ класна година — планова для підбивання підсумків, наприклад успішності за півріччя;
- ♦ класна година — як бесіда з психолого-педагогічних проблем учнів;
- ♦ система класної години для реалізації певної освітньої програми.

Зупинимося на останній формі докладніше. На жаль, зміст освіти в школі все ще вкрай відчужений від потреб учнів. Вони не одержують необхідних знань з психології, економіки, права.

Нагадаємо, що найголовніші шляхи майбутньої дорослої самореалізації людини — це:

- праця;
- продовження роду;
- спілкування;
- переживання.

Тому багато педагогів, які всерйоз стурбовані майбутніми долями своїх вихованців, пропонують їм на класних годинах такі освітні програми:

- ◆ «Пізнай себе» — теоретичні й тренінгові заняття з прикладної психології, бесіди про закономірності психіки і поведінки людини.
- ◆ «Знайди себе» — бесіди за профорієнтацією.
- ◆ «Спілкування і етикет» — секрети того, як привертати до себе увагу людей.
- ◆ «Навчися керувати собою» — основоположні знання про методи, способи, прийоми саморегуляції і самокерування.
- ◆ «Права громадянина і людини» — відомості з Декларації прав людини, Конвенції про права дитини і ін.
- ◆ «Ази ринкової економіки» — основи підприємництва: як почати власну справу? Як скласти бізнес-план? Як розрахувати бюджет сім'ї? Права споживача й ін.
- ◆ «Основи сімейного світу» — як створити міцну щасливу сім'ю? Завжди слід пам'ятати вислів Ф. Ніцше: «Розумному (поінформованому) доля вказує шлях, безрозсудного вона тягне».

На заняттях класний керівник може поділитися всім тим, що знає сам: своїми захопленнями, хобі, життєвими спостереженнями. Заняття можуть проводитися із залученням шкільних психологів і соціальних педагогів.

Критерії успішності класної години:

- ◆ Інтерес учнів до теми, до занять у цілому (інтерес є усвідомлюване, а часто неусвідомлюване, інтуїтивне відчуття дитиною «потрібності» одержуваних нею знань і всього, що відбувається на заняттях, «значущості для себе», для майбутнього життя).
- ◆ Активність дітей, готовність до участі, роботи, піклування, одержання задоволення від колективної діяльності на благо інших.
- ◆ Поліпшення відносин педагога з дітьми, зближення, поглиблення взаєморозуміння.
- ◆ Зміна психологічного клімату в класі, об'єднання класного колективу, поява спільних цінностей, переживань і відчуттів (наприклад, відчуття гордості за свій клас).

- ♦ Відсутність конфліктів, які, можливо, траплялися раніше.
- ♦ Залучення в активне класне життя нещодавніх «ізгоїв».
- ♦ Поліпшення відносин з батьками.
- ♦ Підвищення відповідальності за навчання і як наслідок — підвищення успішності.

Примітка: безумовно, робота за вказаними програмами вимагає від класного керівника нових, додаткових знань і умінь, яким в інститутах не «вчать». Адміністрація має поклопотатися про залучення фахівців на заняття класних керівників. Велику допомогу мають надати педагогам шкільні психологи.

12. Оплата праці і стимулювання

Робота класного керівника складна, багатофункціональна, затратна за часом і нервовою енергією. Установлена платня не компенсує всіх педагогічних зусиль. Тому адміністрація школи має знаходити засоби (наприклад, за рахунок так званого «*надтарифного фонду*») і встановити доплати за додаткову роботу педагогів, пов'язану з перевищенням зазначених у Положенні обов'язків, а також премії за добросовісне виконання своїх численних обов'язків і високі виховні результати. Для цього необхідно розробити Положення про встановлення доплат і надбавок у школі (*див. додаток №4*).

Крім того, чинним Положенням рекомендується адміністрації школи ширше використовувати моральні стимули. Їх у розпорядженні директора чимало. Ось їх приблизний перелік:

- ♦ грамоти, накази про заохочення, подяки;
- ♦ запис у Книзі пошани школи;
- ♦ фотографія на Дошці пошани;
- ♦ відгули або відпустка на канікули;
- ♦ підтримка адміністрації при реалізації авторських програм;
- ♦ переведення вчителя у режим самоконтролю;
- ♦ методичний день серед тижня;
- ♦ творча відпустка (можливий термін до одного року, передбачений Законом України «Про освіту»);
- ♦ можливість поїхати на курси, методичний семінар за рахунок школи або райвно;
- ♦ доплати за рахунок коштів від господарської діяльності школи;
- ♦ дострокова атестація за рахунок коштів школи і т.д.

III. Шкільне самоврядування

1. Учнівське самоврядування

Органи учнівського самоврядування в школі є однією з форм дитячого саморозвитку, і, як будь-який розвиток, воно вимагає певних умов. Ці умови відомі:

1. Наявність особистісно і соціально значущої діяльності, в якій діти могли б задовольняти свої психосоціальні потреби, необхідні для формування психічно і соціально здорової особистості: потреби в спілкуванні, визнанні, належності, самоутвердженні, самовияві, самовизначенні і т. д.;

2. Присутність і підтримка дорослих; ми б назвали це відносинами поколінь, через які і передаються соціальний і історичний досвід, досягнення культури (скільки б не відстоювали школярі свою самостійність і незалежність, якщо старші (а це можуть бути як педагоги, так і старшокласники) дадуть їм повну свободу дій, залишать без підтримки, будь-яка дитяча самодіяльність згасне: дитяча незалежність є однією з форм залежності молодшого покоління від старшого);

3. Соціально цінні відчуття і переживання, вельми значущі для дітей, які, по суті, і виховують.

Усі три умови тісно одна з одною пов'язані, взаємозумовлені. Одна є умовою і продовженням іншої. Об'єднують їх *відносини*, які виникають саме в діяльності, у спілкуванні, у *взаємодії* і яким необхідні дві сторони, дві сили, два полюси, які утворюють **поле виховання!**

Фізичне і психічне, психічне і соціальне, я і світ, батьки і діти, педагоги і вихованці — ось вічна єдність протилежностей, джерела протистояння і боротьби й, отже, джерела людської активності і розвитку, причина і умова суспільного прогресу. У полі цієї напруги і стає можливим виховання. Бо тільки «*через інших ми стаємо собою*» (Л. Виготський).

Отже, взаємини старших і молодших, педагогів і учнів. Ціль і суть цієї взаємодії — передача *досвіду відповідальності* від старших до молодших. Відповідальність за власну поведінку, за наслідки своїх дій. Дитина не народжується відповідальною, бо у неї немає досвіду. Виховує, як ми говорили раніше, навіть не вихователь, а особистий життєвий досвід вихованця, досвід самореалізації, які йому вихователь й організовує. Причому досвід успішний, досвід переможний, радісний.

Відповідальність — новоутворення особистості багатшарове й інтегральне. Його не виховаєш ураз, цілком, повною мірою. Воно «наростає» поволі, як річні кільця на стовбурі дерева. У своїх виховних планах на рік класні керівники дуже самовпевнено пишуть: «виховати відповідальність», «виховати інтелігентність», «виховати чесність». Ці якості (властивості) людини є результат *усього* розвитку особистості за довгі роки. Сюди роблять свій внесок і сім'я, і школа, і суспільство, і, найголовніше, сама дитина. І краще, якщо всі вихователі знають, **що таке** відповідальність, інтелігентність, чесність, з яких «компонентів» вони складаються, в якому «порядку» виростають.

Не претендуючи на повноту, я вважаю, що відповідальність за свої вчинки перед оточуючими складається перш за все з *розуміння*, що я не один, що я живу серед собі подібних, що моя поведінка певним чином впливає на оточуючих. Так само, як і поведінка оточуючих позначається на мені. Причому я маю бути *впевнений*, що оточуючі *хочуть мені добра і від мене чекають добра*. Інакше бути не може. Бо недовіра, підозрілість можуть породжувати тільки зло. Не випадково, згідно з дослідженням Е. Еріксона, американського психолога, найпершим психічним новоутворенням людини (в період першого року) є при правильному вихованні базисна **довіра**, віра. Відповідальність включає *волю* як силу людини, здатність протистояти труднощам життя, контролювати свої реакції, емоції, відчуття, потяги і т.д. Відповідальність неможлива без цілеспрямованості, тобто здатності ставити собі цілі, планувати рух до них, чекати, терпіти, вірити. Завдяки цій властивості можливе проектування, **прогнозування** своєї поведінки в житті, а отже, здатності саморегуляції, самовиховання, самовдосконалення. Нарешті, все це неможливо без здатності саморефлексії, **самокритики**, самооцінки, які активно прокидаються в підлітковому віці. У цьому сенсі підлітковий вік — це справді друге народження людини, людини відповідальної, **тобто** здатної, яка уміє усвідомлювати, оцінювати, відповідати за себе. У дитинстві ми цього робити не можемо. Дитина переживає, тому що нею не задоволені мама. Молодший школяр плаче, тому що ним не задоволений учитель. У підлітковому віці у дитини виникає психічне новоутворення, яке можна назвати здатністю до самоаналізу й етичного розкаяння як способу самопокарання, самопримушення. Так виникає найважливіший зміст людини, ядро *особистості* — *самосвідомість* («**Я-концепція**»). Це штаб поведінки людини, генератор мотивів. Мотиви — внутрішні спонукання людини — це

найважливіша характеристика людини, тим більше дитини. Вихованця необхідно судити й оцінювати перш за все за характером мотивів. Якщо дитина керується позитивними, соціально цінними мотивами, вона — хороша, моральна. Навіть у разі поганого вчинку її можна і треба пробачити.

Ми зробили такий довгий екскурс у психологію тільки для того, щоб сформулювати найважливішу думку: виховати відповідальність без духовної роботи самої дитини, без її власних зусиль, виховати примушенням або сентенціями на класних годинах — неможливо! Повторюю: виховання є перш за все самовиховання. Хоча створити умови, надати поле для самобудівництва педагог може і навіть зобов'язаний.

Саме такою умовою, якщо хочете, інструментом самовиховання є діяльність шкільних органів самоврядування. У час існування «комуністичних» організацій шкільним життям керували ради загонів, ради дружин, шкільні комітети комсомолу, райкоми, обкоми і навіть ЦК ВЛКСМ. Ми вважали їх формами радянської бюрократії, але в них утілювалося дійсне і реальне суспільне (державне?) замовлення й очікування. Діти бачили, що ці органи, а отже, їх власна самодіяльність потрібна старшим, дорослим, БАТЬКІВ-ЩИНІ! Це була форма суспільного визнання! Була діяльність, так, ідеологізована, часто формальна, але таке було все життя радянського народу й окремої людини. І були відчуття, переживання, була *віра* в завтрашній день. Хто сьогодні з дорослих не згадує свою молодість зі світлим почуттям!

Що необхідно педагогу-організатору знати сьогодні? Чим керуватися? Якими шляхами йти до створення життєздатних органів шкільного самоврядування?

Уважний і кмітливий читач відразу ж скаже, що необхідно:

1) знайти сфери корисної для школи і значущої для учнів шкільної діяльності;

2) зробити їх (сфери) емоційно насиченими і цікавими;

3) надати педагогічну підтримку і допомогу.

І читач матиме рацію.

Але мені хочеться додати таке: педагоги мають зрозуміти і зробити щось дуже важливе: **поділитися реальною шкільною владою** з учнями. Як говорять менеджери: делегувати повноваження. Без прав немає відповідальності. Поза реальною відповідальністю неможливо виховати відповідальність. Навчитися плавати можна тільки у воді.

Які сфери шкільного життя можна віддати дітям?

1. Дозвілля. Шкільні вечори, дискотеки, свята. Безвідповідальність, провали, нестаранність ударають у першу чергу по дітях і їх представниках і послужать уроками відповідальності й обов'язку для всіх.
2. Політична діяльність у школі: клуби, прес-конференції, зустрічі з політиками й іншими видатними людьми.
3. Діяльність шкільної преси: газети, радіо, шкільне телебачення, реклама.
4. Спорт і спортивні заходи.
5. Виробнича діяльність (особливо в сільських школах): праця на землі, в теплицях, на шкільних тваринницьких фермах, пасіках і т.д. Тут особливо доречно і досить просто організувати роботу з реальним контролем над заробленими коштами, доходом, розподілом, стимулюванням і т.д.
6. Виробничо-комерційна діяльність: у шкільних майстернях, з організацією і виконанням замовлень населення з ремонту побутової техніки, виготовлення рам, дверей тощо.
7. Шефська робота зі старими, хворими людьми, ветеранами війни і праці.
8. Ремонт, прибирання шкільних приміщень, території, самообслуговування в їдальні. Усе це може бути оплачуваним, вигідним і привабливим для учнів.
9. Реальна участь дітей у роботі педрад, конференцій, батьківських комітетів і т.д. Необхідно тільки, щоб діти повірили, що їх думка може вплинути на управлінські рішення адміністрації і педагогів.
10. Діяльність учнівських органів правопорядку. Охорона школи (що сьогодні виявилось вкрай актуальним), шкільних заходів. Вважаю надзвичайно корисним заснувати в сучасній освітній установі шкільні суди, як це було в комуні С. Шацького, в колонії А. Макаренка (загальні збори), як це є в московській школі А. Тубельського. Діяльність такого суду з дотриманням грамотних, психологічно переконливих процедур, заснованих на чинних законах країни, є справжнє, реальне правове виховання, а не безглузді бесіди з дорослими шкільними гульвісами, які абсолютно даремні (про що знають як діти, так і самі педагоги).

Отже, самоврядування в школі можливе, більше того, воно необхідне. Адже ми зможемо виховати господарів країни, суб'єктів власного життя тільки в тому випадку, якщо від самого початку наші вихованці відчують, розуміють, повірять, що вони щось можуть, на щось здатні, що вони *вільні* в організації свого буття. Така свідомість у малолітніх громадян може і має виховати тільки і саме **школа**.

Педагогіка є наука і мистецтво мотивації в дитині позитивного саморозвитку, соціально орієнтованого самовдосконалення. Реалізації цих цілей і мають служити структури й органи учнівського самоврядування. Форми, назви їх можуть бути найрізноманітнішими: парламенти, міністерства, губернаторство (за прикладом державних органів влади й управління) або ради справи, ради клубу, учкоми й ін. У роботі з дітьми важлива суть справи, позиція вчителя, реальні повноваження учнів.

2. Про шкільні організації і союзи

Як уже було сказано раніше, зовсім нещодавно всі педагоги щиро вважали, що поза піонерськими, комсомольськими союзами й організаціями ніяке виховання неможливе. І це багато в чому справедливо: дитячі спільноти, формальні і неформальні, великі і малі об'єднання, коротко- і довготривалі союзи вкрай необхідні дітям для соціалізації. У спільноті собі подібних дитина краще пізнає правила гуртожитку, саму себе, вчиться будувати взаємини, озброюється різноманітними способами поведінки і самовияву. Нарешті, слов'янин — колективіст за природою. Він завжди (і до революції) тяжів до соборності, до спільності...

Шкільні союзи були «прив'язані» до віку дітей, до їх психології, мали ясні і зрозумілі членам організації цілі. Вони були такі піднесені, гуманні і благородні. Вони так лестили самолюбству підлітка, підвищували самооцінку...

І раптом все зруйнувалося. Традиції, що склалися протягом років, що мали своїм корінням ідеї колективізму і світової єдності, зламали і «скасували». Для педагогів це було шоком. Зруйнувалися підвалини педагогічної філософії. Ідеї індивідуалізму, его, самозвеличення нам поки що чужі...

Звичайно, шкільне життя не закінчилося. Але дуже прогало. Стало по-рожнім і тому сумним, менш яскравим. Але я як вихователь жалкую не за зникненням простих і лаконічних моральних заповідей («Піонер — всім дітям приклад!»), хоча це і потрібно, але ще більшою мірою жалкую за *втраченою діяльністю* в школі. Хай ідеологізованою, часто формальною і далекою від проблем учнів (свято юного антифашиста Данієля Форі), але об'єктивно потрібною дітям для розвитку. У ній були і відчуття, і пристрасті, й інтерес. В умовах колективу, братства однодумців будь-яка справа для дітей стає набагато привабливішою. Її просто легше зробити такою. Усім разом цікавіше

мити підлогу в класі, прибирати школу, розчищати шкільний двір від снігу. Я вже не кажу про похід або трудовий десант на картопляне поле.

Але, головне, союзи учням потрібні для вирішення виховних завдань, як умова і середовище для більш ефективної соціалізації — залучення до норм, цінностей суспільства, до його писаних, а частіше неписаних правил. Хочемо ми чи ні, але наше життя все ще комунальне. І наука виховання була комуністичною, побудованою на ідеї колективізму. І це необхідно брати до уваги.

Неможливо скасувати все, на чому будував свою педагогіку і досвід А. Макаренка. Правда, сьогодні треба його читати уважніше й осмислювати його теорію глибше. Бо «індивідуальний підхід», особистісно орієнтована педагогіка, за що ми, захлинаючись, б'ємося сьогодні, були в його вихованні завжди на першому місці. Колектив Макаренка був сильний дитячими індивідуальностями і своєрідністю його членів. Адже справжній розвиток у колективі має закінчуватися **самовизначенням** у ньому. Тобто, ставши «як усі», вихованець мав залишитися «самим собою», несхожим і самотнім. Очевидно, це найважче в керуванні саморозвитком дитини. Але радвладі це не було потрібно. Такого «замовлення» радянському педагогу не надходило — ані соціального, ані політичного, ані державного. І наш педагог такою роботою займатися не вмів.

І, нарешті, найголовніший для нашої концепції аргумент: союзи, організації, дитячі об'єднання створюють найкращі умови для задоволення сформульованих нами базових потреб людини. В організації маленький школяр відчуває себе захищеним, у підлітка підвищується самооцінка і формується відчуття власної гідності, дитині братство однодумців необхідне для самоідентифікації і самовизначення. Навіть дорослі вступають у «партію» любителів пива. Це зовсім не означає, що вони будуть пити пиво якось по-іншому. Це потрібно їм для підвищення своєї значущості у власних очах. Кожна людина потребує відчуття своєї цінності, важливості, значущості.

Отже, яким же чином сьогодні можна відшкодувати втрати? Чи є приклади створення життєздатних дитячих організацій у шкільній практиці?

У Республіці Удмуртія існує така організація (або рух?) — «Джерела». Її цілі нами були вже названі: *дати дітям поле для суспільно корисної самореалізації, для самоутвердження і соціалізації*. Зміст її (напрями) діяльності — *це краєзнавство й охорона природи, розвиток творчих здібностей і дозвілля, вивчення «древ» свого роду і допомога старим, організація літніх*

канікул і спорт. І так далі, і тому подібне. Штаб «Джерел» розташовується в «Центрі творчості юнаків» — колишньому республіканському Палаці піонерів.

Необхідно сказати, що організація працює погано. Чи то «джерела» слабко струмують, чи то лідера немає, чи то штаб поганий. Ми вважаємо, що повторити піонерський рух не вдається тому, що немає тієї могутньої державної підтримки, немає єдиної вертикалі управління у вигляді рад, комітетів, які існували раніше, починаючи зі школи і кінчаючи Центральною радою піонерії в Москві. Так чи інакше, ці бюрократичні структури сприймалися як соціальне замовлення, як доручення, коли хочете, Батьківщини. Сьогодні нічого подібного немає. І ніякий лідер цю вертикаль не замінить.

Набагато успішніше працюють організації, створені в окремих школах, де знайшовся «вожатий», де педагоги надали таку необхідну підтримку дорослих.

В одній зі шкіл м. Іжевська (Росія) створена «країна *Градарікія*» зі своїми органами влади і управління. У країні є президент і міністри, є прапор, герб, гімн. Є паспорти і власні гроші. Гроші можна заробити в різноманітних трудових справах, на чергуванні в їдальні, в роздягальні тощо. Хороше навчання, перемоги в олімпіадах і шкільних святах знань — це теж престижна праця, яка добре оплачується. У цій «іграшковій» країні діти добре розуміють, що знання — це теж цінність і дорогий товар.

Прийом у ряди громадян «*Градарікії*» суворо регламентований, потрапити туди непросто. Є клятви, є випробування справою, є перешкоди, які діти мають долати. Тому школярі в цю «країну» рвуться, хочуть у ній жити.

Організатори гри (втім, чому гри?), організатори цього дитячого життя не повторили помилки «вождів» колишніх «країн»: «піонерії» і «комсомолії» — приймати всіх. Адже коли всі, то ніхто окремо. Зникає найголовніше — відчуття власної обраності, значущості. Це: належність до обраних, якоїсь еліти, корпоративний дух — у таких союзах і *виховують*, вселяючи в дитину, підлітка відчуття власної гідності, підвищуючи самооцінку, формуючи зрілу соціальну самосвідомість. Так зростає громадянин.

Організатори точно вгадали вік: це учні 5—7-х класів. Але діти, що пройшли школу «*Градарікії*», продовжують активно співробітничати з молодшими, допомагають і шефтують над ними. Ось вона — психологічна і соціальна підтримка старших, зв'язок поколінь у мініатюрі.

Побачивши такий досвід, не можна не схилити голову перед творчою фантазією, працьовитістю і великою відповідальністю педагогів-ентузіастів перед молодим поколінням за його дитинство і майбутнє життя. Безумовно, все це вимагає неймовірної праці і завзятості в наш байдужий до людини час. У майбутньому ми, можливо, опишемо ці досліди докладніше.

3. Школа і батьки

Спільним місцем у проблемі «школа і батьки» буде думка про єдність сім'ї і школи, про взаємодопомогу і взаємовплив. Батьки і педагоги — дві найпотужніші сили у процесі становлення особистості кожної людини, роль яких неможливо перебільшити. В обох сторін є свої переваги, свої достоїнства, своя специфіка, і протиставляти їх не слід. Але сучасні батьки — це вихованці нашої, вітчизняної школи, вони несуть у собі її плями, її достоїнства і вади.

Протягом усієї своєї практичної діяльності я намагався зробити батьків справжніми і щирими помічниками педколективу, що виявляють до школи повагу і надають їй підтримку. Адже від того, як ставляться до школи батьки, залежить і ставлення до неї дітей. Якщо батьки педагогам довіряють, значить, і діти школі довіряють теж. А це дуже хороший фундамент для співпраці, для спільного успіху. Але в роботі з батьками є свої проблеми. Якщо підійти до оцінки батьків диференційовано, то слід усвідомлювати, що вони різні. Можна виділити три групи:

1. батьки, які хочуть і вміють спілкуватися зі своїми дітьми (а якщо не вміють, то вчаться цьому); в школі таких батьків небагато, і вони утворюють меншість серед батьківського колективу школи;
2. група, яка хоче, але не вміє виховувати, тому у них з дітьми є проблеми; таких батьків більшість;
3. група, яка і не може, і не хоче займатися своїми дітьми, діти самі по собі, точніше — у соціальній стихії; таких батьків трохи, але саме вони постачають школі і соціуму дітей «групи ризику», «важких», схильних до девіантної поведінки тощо.

З першою групою батьків працювати легко, по суті вони все роблять самі, з ними потрібно лише підтримувати зв'язок, з останньою працювати марно, більше того, звернення педагогів до них по допомогу може тільки погіршити становище. Друга, значна частина батьків, займається вихованням, але

вони не володіють ані методиками, ані народною педагогікою, не володіють часто і здоровим глуздом. Вони виховують дітей так, як виховували їх. Неврахування нових обставин призводить із часом до негативних результатів. Але виявляється цей факт надто пізно. Батьки приходять по допомогу до школи тоді, коли діти практично вийшли у них з-під контролю, а вони втратили всякий вплив на них. Усі побажання педагогів для таких батьків даремні, бо вони безнадійно спізнилися.

Усе потрібно робити вчасно. У тому числі — і виховувати, бо розвиток має в собі наперед визначені життєві стадії, яким відповідають певні властивості і якості дитини і які вимагають певної батьківської поведінки.

Поведінки, підпорядкованої певним правилам.

Тому я скептично ставлюся до тієї традиційної роботи з батьками, до спонтанних і несистемних виховних бесід із ними, тим більше, що вони мають на меті не благополуччя особистості дитини, а вирішення проблем успішності і поведінки. Але, безумовно, зв'язок з батьками підтримувати потрібно, інформувати їх про шкільні справи необхідно, хоча б для того, щоб створити у дітей ілюзію зацікавленості їх дитячими проблемами. Інакше розрив між дітьми і батьками відбудеться ще раніше.

Якщо говорити про капітальне підвищення якості сімейного виховання, то я вважаю, що треба вчити батьків «любити» і виховувати своїх дітей тоді, коли вони цього бажають самі. А саме: під час вагітності матері і після пологів (поки інтерес до дітей не притупляється). Для цієї думки є й інша причина: саме в перші місяці і роки життя закладаються в дитині основні, базові новоутворення і властивості, які формують фундамент особистості і досить тверду модель відносин дитини і батьків, дитини і світу. З уторованої на початку життя колії потім не вдається вибратися протягом усього спільного існування ні одній, ні другій стороні.

Не випадково В. Сухомлинський організував при своїй Павлівській школі батьківський університет, де батьки одержували широкі і системні знання з питань сімейного виховання. Тому навчання батьків носило випереджаючий характер. Це не було гасінням пожежі, розбиранням виховних «завалів», повних взаємних докорів і звинувачень.

Наша концепція виховання (потрібно-мотиваційний підхід), алгоритми соціалізації, на які ми спираємося (схема життєвого циклу Е. Еріксона), та інформація, яка висловлена в цій брошурі, дають можливість скласти програму батьківського всенавчання на 50 годин. Якщо сюди додати мето-

дичні психолого-педагогічні рекомендації про те, як виховувати волю, цілеспрямованість, упевненість у собі, як навчитися бути другом, що означає любити і т.д. (див. Е. Еріксона), то набереться достатньо матеріалу для занять з батьками дітей будь-якого віку.

Модель потреб дає підґрунтя для розуміння витоків активності, мотивів поведінки, закономірностей психічного розвитку особистості для батьківського всенавчання. Проблеми дитячого психічного і фізичного здоров'я, захищеності і душевного комфорту, створення умов для підліткового самоутвердження і юнацького самовизначення, для психолого-педагогічної, професійної, цивільної і сімейної підготовки і дорослої самореалізації, так виразно сформульовані і виявлені в період шкільного життя, також підкажуть педагогу, про що розмовляти з батьками, чому їх учити і що говорити самим дітям, скажімо, на класних годинах. Ця інформація перевірена на курсі «Пізнай себе» зі старшокласниками, батьками і педагогами, які і самі є батьками.

Але найголовніше — знання законів розвитку і поведінки вихованця, внутрішніх, прихованих від очей вихователя мотивів його поведінки, дозволить педагогу робити свою справу без **допомоги батьків**. Не секрет, що кожна сторона може працювати автономно і досягати добрих результатів. Якщо батьки роблять свою справу добре, то і погана школа, погане навчання не зроблять з дитини поганої людини. І навпаки, якщо сім'я дитиною не займається, якщо в ній немає порядку, то хороша школа, розумний і вмілий вихователь заповнять пустки, і вихованець може стати путньою людиною.

Тому ця брошура, хоч би як це не здавалося комусь неправильним, написана перш за все на той випадок, коли батьки своєю справою не займаються і розраховувати на них не доводиться. У цьому випадку педагог має бути озброєний необхідними знаннями і вміннями взаємодії з дітьми, що ґрунтуються на законах психіки і ширше — на закономірностях людської природи. *Природовідповідність* — перший і найголовніший принцип результативного виховання.

4. Що таке «хороша» школа?

Розробляючи педагогічну систему освітньої установи, конструюючи конкретну концепцію діяльності підколективу, необхідно ясно бачити її головний компонент — модель (образ) *бажаного результату*. Цей образ може

існувати в різних формах: у вигляді ідеального уявлення про ту школу, яку педколектив хоче створити; у вигляді текстів-описів, у яких є зрозумілі колективу ознаки якогось *еталона*, до якого педагоги мають прагнути; у вигляді схеми (органіграми), що відображає істотні зв'язки і відносини, визначає кожному члену педколективу його місце в освітній системі, роль, яку він має виконувати, критерії, за якими будуть оцінювати його роботу.

На мою думку, посадові обов'язки працівника, сформульовані гранично конкретно і діагностично, — це теж стандарт професіоналізму, до якого він (працівник) має прагнути. Зі стандарту вимог до кожного педагога утворюється стандарт професійних очікувань по всьому педагогічному колективу.

Раніше ми запропонували свій перелік якостей (властивостей) особи випускника, які хотілося б «*виросити*» у вихованцеві, щоб він став суб'єктом самого себе, господарем власного життя, здатною до саморозвитку і творчості людиною. І, що вкрай важливо, дані якості діагностуються (виявляються, вимірюються!) за допомогою тестів, анкет, опитувальників і т.д.

У заключній частині цієї брошури я наведу перелік деяких характеристик-критеріїв для оцінки школи як системи, які, як мені здається, повинен мати перед собою кожний керівник і педколектив як цілі. Як відомо, ціль є системоутворюючим компонентом діяльності колективу і в той самий час — проект бажаного результату. А результат є ступінь досягнення мети. Без цілей не може бути потрібних, запланованих результатів, тому мати перед собою ясний, конкретний, досяжний, привабливий образ освітньої установи педколектив має обов'язково, якщо хоче працювати ефективно, технологічно, професійно! Це механізм саморуху і саморегуляції.

Пропонована модель звичайної загальноосвітньої школи була розроблена групою директорів шкіл на практичному занятті в системі підвищення кваліфікації. Очевидно, що подані критерії («*рис*и») «хорошої» школи хтось із читачів не прийме, з якимись погодиться, щось цінне схоче додати. Усе це природно, більше того, має відбуватися в педколективі, конструючи цілі, з'ясовуючи цінності й осмислюючи прагнення його членів. Цей процес є найважливішою «*роботою з кадрами*», без якої немає і не може з'явитися та сама *педагогічна єдність*, про яку мріє кожний керівник. Небезпечна не розбіжність думок, а відсутність самого приводу для їх виявлення. Це та необхідна робота керівника, яка тільки і може привести до злагоди. Це інструмент керування. Ми вважаємо, що наявність навіть поганої моделі

результату, навіть спірних критеріїв завжди краща, ніж їх повна відсутність. На жаль, у переважній більшості шкіл педколектив не має взагалі ніяких більш-менш злагоджених інтелектуально і відчутних емоційно цілей. Програмні вимоги, критерії шкільної оцінки цю роботу виконати не можуть, бо вони недіагностичні і тому суб'єктивні. Ось і починає кожний вчитель «творити» власні, дрібні, приватні, локальні, часто егоїстичні цілі: як зробити задовільними результати контрольних робіт, як уникнути незадоволення адміністрації на перевірних або випускних іспитах тощо. Такі цілі роз'єднують педколектив, підривають ініціативу і здорові амбіції його кращих представників, убивають творчість.

Методологічні підвалини, закладені творцями в пропоновану модель «хорошої» школи:

1. Дитина є суб'єкт свого розвитку. Звідси головна ціль діяльності педагогів і спосіб ненасильницького розвитку школярів — створення *оптимальних* умов для їх саморозвитку і самовдосконалення.

2. Діяльність дитини є *умова і результат* її розвитку. Що багатші і різноманітніші види шкільної діяльності, то сприятливіше середовище розвитку для кожної, такої не схожої на інших дитини. *Навчання* — лише одна з форм дитячої діяльності і розвиває воно переважно одну сферу особистості дитини як людини — *інтелектуальну*. А розвитку потребує **вся особистість**: її фізична, вольова, емоційна, образотворча, потрібісно-мотиваційна й інші сфери. Хороша успішність не є головною умовою для успішності вихованця в майбутньому дорослому житті. Тому неприпустимо і злочинно в ім'я хороших оцінок калічити дитину, виробляючи в ній відчуття неспроможності і неповноцінності.

3. Справжня модель є результатом як предметно орієнтованої парадигми освіти, так і розвиваючої (перш за все через гуманістичний характер умов і відносин між педагогами й учнями, через демократичний стиль управління, через освоєння розвиваючих технологій навчання, через ситуацію дитячого *успіху*).

4. Виховує, соціально розвиває тільки той педагог, кого діти поважають, люблять, кого таємно або явно копіюють. Виховний вплив педагога ми бачимо перш за все у вселяючій, заразливій силі його особистості й способі життя. Усе це об'єднує така професійна категорія, як *педагогічна позиція* вчителя. *Педагогічна позиція* відображає життєву філософію вихователя, його рівень культури, професійні цінності, стиль взаємостосунків педагога

і вихованця. Найважливіша підвалина педагогічної позиції — потреби і мотиви поведінки дітей. Це найважливіша ціль, предмет педагогічних «дій», об'єкт головної турботи вихователя.

5. «Добрий» результат виховання може бути досягнутий тільки злагодженою сукупною роботою *всього педагогічного колективу*, починаючи з керівника школи і закінчуючи поведінкою техслужбовців і гардеробниць. Створити «дитячий рай» в умовах одного окремо взятого класу неможливо.

Таким чином, «хороша» школа — це школа, де між педагогами і вихованцями відсутній страх, примус і насильство, де є всі умови для дитячої активності, пізнавального інтересу. А це умова *саморозвитку, самовияву, самовизначення, самореалізації* — психолого-педагогічних процесів, які роблять дитину *особистістю*. «Хороша» школа — та, куди учень іде вранці з радістю.

Примітка: коли ми говоримо «умови діяльності школи», то слід мати на увазі, що умови бувають такими:

- ◆ матеріально-технічні (тип школи, архітектура, наповнюваність, змінність, кількість спортзалів, кабінетів, майстерень, комп'ютерних класів, наявність сільськогосподарського знаряддя, гаражів, складських приміщень тощо, які забезпечують цілі і завдання освітньої установи);
- ◆ кадрові (наявність педагогів, склад, освіта, досвід, професійний рівень, цінності педколективу й ін.);
- ◆ фінансові (нормативне, своєчасне і повне фінансування, гідна зарплата, доплати і стимули, «надтарифний фонд», власний рахунок, бухгалтерія, наявність і можливість заробити позабюджетні кошти тощо);
- ◆ організаційні (наявність юридичної й організаційної бази, необхідних педагогічних і дитячих структур, програм, підручників тощо);
- ◆ психолого-педагогічні (моральний клімат у колективі, наявність ціннісно-цільової єдності, відсутність конфліктів, угруповань антагоністів, демократичне управління тощо);
- ◆ мотиваційні (прагнення педколективу до розвитку, відсутність страху перед відповідальністю у разі невдачі, використання адміністрацією мотивів і стимулів на основі шкільного «Положення про доплати...», прагнення молодих педагогів до кар'єрного росту і життєвого успіху і т. д.);
- ◆ методичні (наявність необхідної інформаційної бази про нові педагогічні, методичні ідеї і технології, зв'язок із джерелами наукової інфор-

мації, контакти з ВНЗ, хороша методична робота в школі, прагнення педагогів до самоосвіти, робота шкільної бібліотеки і т. д.);

- ♦ інші умови (специфічні для певної, наприклад сільської, школи).

Усі перераховані умови створюють необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови для нормальної діяльності педколективу, без чого немає і не може бути розвитку педагогів, дітей, батьків і, отже, всієї школи. Небезпечно помиляються ті керівники, які думають, що можна перебудувати, провести якісь позитивні зміни тільки силою наказу і власного бажання. Потрібні **витрати!** Потрібні систематичні і цілеспрямовані зусилля і праця всього колективу.

Отже, критерії «хорошої» школи

Характеристика і ознаки	Спосіб вимірювання
I. Характеристика результатів освітньої діяльності учнів: НАВЧАЛЬНА	
1. Швидкість читання (кількість знаків на хвилину, виразне, з розумінням тексту)	Перевірка техніки читання на всіх ступенях навчання. Виконання технологічної карти (всіх ЗУН за всіма предметами протягом усіх років навчання)
2. Грамотне письмо	Диктанти
3. Рахункові уміння за предметами точних наук	Контрольні роботи, телестинги
4. Результати (динаміка) виступів учнів школи на районних (міських і республіканських) олімпіадах, вступ до ВНЗ і ін.	Шкільний облік і статистика
5. Фізична підготовка і стан здоров'я учнів (динаміка); ставлення учнів до уроків фізвиховання (люблять — не люблять).	Дані медоглядів і динаміка захворювань

ДОДАТКОВА ОСВІТА (РОЗВИТОК)

1. Технічна, естетична, фізична творчість учнів (зайнятість у різних гуртках, спортивних секціях, театральних й інших клубах і т. д.) (не менше 50% учнів). Результати виступу учнів школи в технічних (районних, міських тощо) виставках, конкурсах, спортивних змаганнях	Шкільний облік і статистика. Місця і результати
2. Відсутність у школі проблеми дисципліни і «важких» дітей («важкі», на нашу думку, — це ті діти, яким педагоги не знайшли справу відповідно до їх обдарувань і здібностей)	Статистика, приводи в міліцію, правопорушення учнів і т.д.
3. Соціальна творчість: наявність у школі органів дитячого самоврядування, шкільних союзів, організацій, різновікових загонів, трудових бригад і об'єднань і т.д.	Наявність або відсутність їх
4. Виробничо-комерційна діяльність школи: робота на землі, з тваринами в сільській школі, наявність шкільних майстерень, які надають послуги населенню (шкільних перукарень, з ремонту побутової техніки і т. д.)	Те саме
5. Наявність підготовчих груп (шестирічок), «недільних шкіл», класів «школа-ВНЗ», вечірніх консультпунктів і ін.	Те саме

II. Характеристика морально-психологічного клімату, «духу» школи

1. Емоційне (психологічне) самовідчуття учня в школі (йде до школи з радістю)	Тестування
2. Якість міжособистісних відносин між учнями, між класними мікроколективами й ін.	Соціометричне дослідження
3. Якість відносин вчителів і учнів школи	Анкетування

4. Якість відносин школи і батьків	Анкетування
5. Ставлення випускників до своєї школи	Анкетування, педагогічне спостереження

III. Характеристика педагогічного колективу

1. Професійні цінності й індивідуально-особистісний стан педагогів (збіг професії і покликання)	Анкетування і тестування
2. Володіння (прагнення до володіння) новими методиками і технологіями навчання	Аналіз методик і технологій роботи вчителя
3. Мотивація до саморозвитку (прагнення узагальнити свій досвід, підвищити профстатус через атестацію)	Наявність публікацій, виступів у системі шкільної методроботи, участь в атестації
4. Ступінь значущості особи педагогів для учнів (сила педагогічного прикладу)	Педагогічні спостереження та опитувальники
5. Соціальний статус педагогічного колективу (окремих педагогів) у навколишньому середовищі (в місті, районі, селі)	Психологічні дослідження, педагогічні спостереження

IV. Характеристика діяльності управлінського центру школи (адміністрації)

1. Стиль управління директора (типологія за К. Льовіним)	Регулярні соціологічні дослідження
2. Єдність і згуртованість адміністрації	Те саме
3. Місце колективних органів (педагогічних рад, профкому, ради учнів, батьківського комітету школи) в системі управління (можливість впливати на управлінські рішення директора)	Те саме
4. Можливість для пересічного вчителя впливати на управлінські рішення директора	Те саме
5. Можливість для учня впливати на управлінські рішення директора	Те саме

V. Характеристика ділових зв'язків школи і соціуму (втілених у локальних актах-договорах)

1. Договір «Школа і дошкільні установи»	Наявність або відсутність його
2. Договір «Школа і засновники»	Те саме
3. Договір «Школа і батьки»	Те саме
4. Договір «Школа і ВНЗ»	Те саме
5. Договір «Школа й адміністрація району»	Те саме

У наведених критеріях відбилосся те двозначне положення школи і кожного педагога окремо, про яке було сказано раніше. З одного боку, потрібні високі формальні результати: відсоток «якості знань» (кількість «ударників» і «відмінників»), перемоги в олімпіадах, вступи до ВНЗ і т. д., що вимагає від учителя певної жорсткості, часто бездушшя, з іншого, — гуманізму, чуйності, неформального ставлення до дітей, що має виражатися в додатковій роботі з учнем, участі в його долі, аж до того, щоб стати для нього другою мамою, відвести його в секцію, клуб, знайти йому соціальну нішу для його успішності, тим більше, якщо у нього є проблеми в навчанні. Для адміністрації школи перше часто більш значуще, ніж друге, проте позаурочна, тобто власне «виховна» діяльність у критеріях подана достатньо. І це буде орієнтувати педагогів на додаткову роботу з дітьми, на цінності духовного світу дитини, на здоров'я її «Я-концепції», а отже, на її соціальне здоров'я.

Повторюю: цей набір критеріїв не беззаперечний. У кожній школи, педагогічного колективу можуть і мають бути власні прагнення і стандарти, що відповідають конкретним умовам роботи. Безумовно, у ліцеїв, гімназій, спецшкіл цілі і критерії будуть іншими. Однозначним залишається головне — робота над шкільними перспективами, аналіз досягнень і коригування цілей діяльності педколективу освітньої установи є постійною турботою і функцією адміністрації школи, яка не може відокремлюватися від діяльності мотиваційної. Як сказав Л. Фрідман: «Добре керувати сьогодні — значить, створити педколективу такі умови, щоб *педагоги пристрасно хотіли виконувати свої обов'язки*». Одна з найважливіших умов: **педагоги мають якомога точніше знати, чого від них хочуть отримати.**

Додаток № 1

РОЗРОБКА ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ШКОЛИ

Оновлення виховного процесу

Завдання: створити в школі необхідні психолого-педагогічні умови, щоб вихованець через різноманітні види шкільної діяльності, через різні соціальні спільноти (колективи) зміг узнати все багатство людських відносин і усвідомити себе вільним у формах культурної поведінки, щоб добився визнання і поваги оточуючих, знайшов своє покликання і сенс життя, щоб у майбутньому зміг повною мірою реалізувати себе в творчій праці, суспільній діяльності, сімейному й особистому житті.

Що таке виховання? Які функції вихователя? Фундаментальна мета життя людини — розвинути і виразити себе. Але дитина не самодостатня. Вона слабка фізично і духовно, залежна від оточуючих. Вона може розвиватися тільки в людському суспільстві. «Через інших ми стаємо собою», — стверджував Л. Виготський. Результат не гарантований. Дитина потребує особливої допомоги дорослих. Ця допомога має виражатися в організації педагогічних умов і підтримуючої, допомагаючої позиції (ставленні) педагога.

Які головні компоненти педагогічних умов? Є умови зовнішні і внутрішні. Організацією зовнішніх умов наші педагоги займалися завжди. Це:

- ♦ організація різноманітної творчої діяльності учнів;
- ♦ організація виховних (моральних) відносин у колективі вихованців;
- ♦ організація соціально-цінних переживань, морально-культурного особистого досвіду.

Гуманістична педагогіка визначає як найважливіший педагогічний закон те, що ставитися до вихованця треба так, **ніби він уже став таким, яким ми хотіли б його бачити** (Л. Виготський). Якщо ми хочемо, щоб учень був чесним, добрим, відповідальним, працелюбним і т. д., ми маємо самі глибоко і щиро вірити, що кожна дитина в класі вже чесна, відповідальна, працелюбна і т. д. Педагогічне *авансування* є центральним виховним прийомом у спілкуванні педагога з вихованцем.

Більше того, наставники мають самі бути такими, якими вони хочуть бачити вихованців. Інакше ніякого виховання не відбудеться. Виховує тільки той педагог, кого діти щиро поважають, люблять, спосіб життя якого

таємно або явно копіюють. Головні інструменти виховання — не слова, не моралі, а *навіювання, наслідування, зараження*.

Провідні ж механізми людської поведінки — не знання, не розумові уявлення, а внутрішні *установки*, ставлення до себе і навколишнього світу, які діють на несвідомому рівні.

Додаткова освіта

Зовсім нещодавно в школі з'явилася нова підсистема, яка отримала назву «*додаткова освіта*». Раніше ця діяльність називалася *позаурочною*. Позаурочна шкільна діяльність — це додаткова шкільна сфера все для того ж розвитку дитини, чим зобов'язана займатися школа за прямим своїм покликанням. Технічні, художні гуртки, музичні студії, спортивні секції, творчі клуби, об'єднання за інтересами, газети, теле- і радіостудії — все це організаційні форми дитячого самовияву і творчості, покликані створити *додаткові умови* для виявлення і розвитку задатків і здібностей школярів, які не знайшли себе в навчанні, тобто в інтелектуальній діяльності. Вельми помилково думати, що ця сфера — другорядна порівняно з уроками, що її завдання — «зайняти» вільний час дитини. Відомо, що у маленької людини немає вільного часу: вона розвивається кожну хвилину і кожну секунду. Але не всі діти народжуються з видатними розумими здібностями, не всі можуть виявити себе в навчанні. У деяких таланти лежать в інших психофізичних сферах особистості: в м'язовій (фізичній), в образно-художній, в емоційно-вольовій і т.д. Справжнє гуманне ставлення до дитини можливе лише тоді, коли визнають, поважають усі *сфери самовияву людини*, а не тільки хорошу успішність на уроках. Якщо дитина знайшла себе в техніці, в малюванні, у співі, в спорті, — то це теж чудово! Суспільству потрібні люди зі всякими талантами. Усі вони можуть принести користь і поліпшити життя. Не треба ламати психіку дитини, будь-що добиваючись від неї четвірок або п'ятірок. Освітня ідея про **всебічно розвинену особистість** — **утопія**, міф, який завдав величезної шкоди школі і зламав життя не одній маленькій людині.

Що таке сьогодні «**хороша**» **школа** з погляду умов для розвитку школярів? Які умови достатні для різнобічного розвитку різних дітей? Чи є критерії?

Я переконаний, що всі критерії в оцінках школи слід шукати в дитині. Психологи стверджують, що в людині є такі сфери для її соціальної самореалізації:

- ♦ розумова, інтелектуальна;
- ♦ фізична, м'язова;
- ♦ емоційно-вольова;
- ♦ образно-художня;
- ♦ комунікативна (спілкування);
- ♦ потрібнісно-мотиваційна.

Отже:

Перша умова — в школі має бути стільки об'єднань, щоб *кожний учень* міг знайти собі місце, щоб кожний *знав*, що на нього там *чекають*, що його обов'язково туди *приймуть*.

Друга умова — дитина повинна мати право міняти об'єднання, щоб спробувати себе в усіх (або в більшості) і в результаті знайти справу, відповідно до своїх здібностей, а отже, знайти себе.

Третя умова — об'єднаннями мають керувати професіонали, чиє завдання — допомогти дитині виявити свій талант і знайти своє покликання.

Сьогодні структури додаткової освіти використовуються адміністрацією шкіл як джерело додаткових доходів до шкільного бюджету. З'явилися *недільні школи* для підготовки дітей до школи, організоване вивчення других і третіх іноземних мов, створені профільні класи «школа-ВНЗ», шкільні «центри дозвілля», куди дітей приймають за гроші. При цьому, на жаль, припиняють існування безкоштовні технічні гуртки, зачиняються шкільні майстерні. Усе це, звичайно, від бідності, таким чином керівники шкіл затикають дірки в бюджеті. Погано, якщо цю так звану *додаткову освіту* зможуть отримати тільки діти платіжоспроможних батьків. Неприпустимо, щоб це явище обернулося дискримінацією цілих соціальних груп і порушенням прав дитини на гідну освіту.

Продуктивна праця і трудове виховання

Зовсім нещодавно навчальна праця в шкільних майстернях і допрофесійне навчання були найважливішими складовими вітчизняної освіти, що готували нові кадри робочих для екстенсивної радянської економіки. Сьогодні в багатьох міських школах демонтуються навчальні майстерні, припиняється продуктивна праця. Тут не місце для оцінок, наскільки це добре або погано. Цей час замінюється вивченням інформатики, комп'ютерної техніки і т.д. До того ж так звана «працьовитість» виховується не тільки в

майстернях або на комуністичних суботниках, а буквально на кожному «сантиметрі» шкільного життя, але головним чином — на уроках.

Проте педагоги мають пам'ятати, що зі скороченням або відміною уроків фізичної праці звужується поле дитячого самовияву, самопізнання, самовизначення. Учень, який був «останнім» на уроках математики, української мови, часто виявлявся «першим» у шкільних майстернях. Тут він відчував себе людиною, компенсував свою інтелектуальну неуспішність, залучався до суспільного життя через соціально прийнятні способи самореалізації. Це був порятунком для всіх так званих «важких» — шкільних невстигаючих у навчанні.

Якщо процес перерозподілу навчального плану здійснюється розумно, то справа виховання не постраждає. У міській школі. У сільській школі скасувати сільськогосподарську працю дітей сьогодні навряд чи кому спаде на думку. Ця праця — необхідна складова процесу соціалізації, найважливіша умова шкільного виховання, засіб здешевлення дитячих обідів, спосіб поповнення мізерного бюджету для літнього ремонту шкільного приміщення і т.д. Це реальна політика і система конкретних дій усього педагогічного колективу, який чітко усвідомив і сформував своє педагогічне кредо і дружно його реалізує. Тому цей розділ діяльності школи є, очевидно, найважливішою ланкою педагогічної системи в умовах сільського життя, і тому, проектуючи майбутнє своєї школи, адміністрація і педколектив мають обдумати його досконально.

Генеральна ціль і завдання трудового навчання і виховання, чи то в селі, чи то в місті, — навчити дитину **одержувати задоволення, радість** від трудової діяльності (не формувати ледарів), прищепити їй готовність до майбутньої творчої праці.

Фізкультурно-оздоровча робота

Здоров'я дітей сьогодні стрімко падає.

Ростуть підліткові правопорушення, токсикоманія, пияцтво. До рівня епідемії збільшилася кількість самогубств.

Причин цьому багато. Винна тут, безумовно, не тільки школа. Але ми зараз говоримо про те, що можна зробити саме в її стінах.

Чим може зарадити педколектив, щоб змінити ситуацію? Які можливі шляхи збереження і зміцнення дитячого здоров'я?

Сьогодні з'явилися школи, що вибрали валеологічну парадигму розвитку. Але, я переконаний, **здоров'язберігаючими мають бути всі школи!** Інакше наша праця виявиться марною: навіщо людині знання, якщо у неї втрачене здоров'я, тобто сама можливість *повноцінного життя!*

Отже, що можна зробити сьогодні в будь-якій, — кожній! — школі?

Перше і найголовніше — змінити дидактичний метод, змінити шкільні відносини. Дати дитині можливість думати, мислити, творити! Поставити її в позицію **суб'єкта власного розвитку**. Перетворити школу на будинок творчості, самоактуалізації, радості і здоров'я. Педагог із жандарма має перетворитися на **духівника, захисника, вихователя** слабких дитячих душ! Із класного керівника слід негайно зняти відповідальність за успішність вихованців і покласти її на вчителя-предметника.

Збільшити кількість рухових годин до 4—5 на тиждень: фізвиховання, аеробіка, танці тощо. Змінити критерії оцінки якості уроків фізвиховання. Ними має стати не **виконання нормативів, а стан** (динаміка) здоров'я **учнів!**

В основу шкільного розкладу слід покласти стан працездатності дітей.

Розвивати позакласну сферу діяльності школяра, розширювати кількість спортивних гуртків, секцій, туристичних клубів і т.д. Активно задіювати спортивні центри і комплекси в мікрорайоні.

Удосконалювати матеріальну базу школи, оснащення спортзалів, шкільних стадіонів. Обладнати класи, хоча б початкові, шведськими стінками, домашніми стадіонами і т.д., щоб дати можливість дитині на перерві зняти психічну утомленість і *статичну напругу*.

Культивувати в школі рух, зарядку, фізичну працю, фізкультхвилинки на уроках не тільки для тіла, пальців, рук, а й для м'язів очей, кришталика і т.д. Суміщати години фізвиховання із загартовуванням (біг по снігу босоніж), водними процедурами.

Навчати, залучати до процесу оздоровлення учнів шкільних лікарів, які часто лише фіксують дитячі хвороби, не роблячи спроб їх попередити, усунути і т.д.

Організувати шкільну психологічну службу: гуртки, школи спілкування, «телефони довіри», швидкої психологічної допомоги і т.д.

Вести активну роботу з батьками, щоб у кожній сім'ї були лижі, домашнє спортивне обладнання, щоб дітей привчали робити зарядку, щоб у суботу і неділю здійснювали прогулянки на лижах, в ліс тощо.

Змінити зміст шкільної освіти, ввести в навчальні плани **валеологічний компонент** — знання про власне тіло і дух, самореабілітацію, самовиховання, про те, що ми називаємо здоровим способом **життя**.

При цьому спочатку необхідно зробити головне — педагогічному колективу і його керівнику серед шкільних, навчальних цінностей **визнати цінність дитячого здоров'я**. Затвердити в школі разом з культурами *знання, книг, хороших манер* й ін. — **культ здорового способу життя**, оголосити педагогічну війну лінощам духу і тіла, іншим шкідливим звичкам (особливо — палінню). Поставити справу фізичного виховання так, щоб учні *любили уроки фізкультури*, робили вранці зарядку, знали і цінували *м'язову радість як радість життя*. А спершу все це мають полюбити педагоги. До речі, директор школи зобов'язаний цінувати й укріплювати здоров'я педагогів, які у нього працюють.

Діяльність психологічної служби

У структурі освітнього процесу можуть культивуватися найрізноманітніші *напрями, блоки, підсистеми*, що розвивають головні ідеї концепції. Так, багато шкіл, що вибрали **розвиваючу** парадигму, другу половину дня присвячують *естетичному* блоку, коли діти займаються музичною, художньою, хореографічною й іншою творчістю. Усе це варте всякого схвалення і підтримки, бо дійсно працює на розвиток здібностей дитини.

Хочеться тільки застерегти від небезпечного «перекосу» цінностей, що має місце в деяких школах. А саме: уявлення дітей про естетичне, тобто прекрасне, досконале, часто пов'язується тільки з музикою, літературою, живописом, танцями. Неначе немає і не може бути ніякої краси у виробах у шкільних майстернях, у роботі в полі, на фермі, у стосунках людей, тобто у всьому, що нас оточує. Та і той самий естетичний *ухил часто* зводять до вивчення біографій художників і письменників. Так вихолощується краса з «живого» життя, з побуту, з повсякденної праці. І залишається сіра повсякденність, безпросвітність і проза. А звідси прямий шлях до пияцтва, наркоманії і девіантної поведінки. Бо без краси, радощів людина жити не може! Ні з наукової, ні з практичної точки зору не витримує критики виділення в окремих напрям шкільного життя так званого етичного *виховання*. *Моральність*, етика пронизують усі шкільні відносини: чи то навчання, чи праця, чи спорт, чи позакласні заняття. Етичне виховання не означає моралі-

зування і педагогічні «чищення» на класних годинах і горезвісних «уроках моралі», «годинах мужності». Таке уявлення про етичне призвело до того, що наші учні не вважають негожим списування, аморальною — підказку, взагалі — обман на уроках і лицемірство в шкільних творах. Моральними мають бути всі шкільні відносини. Совість людини має стати педагогічною категорією.

Важливе місце має посісти в школі психологічна служба. Сьогодні про організацію роботи психологів у школі є досить літератури. Хотілося б зайвий раз нагадати, що одне з найголовніших лих вітчизняної школи — це вже усвідомлене, тотальне психологічне нещасття педагогів, як у галузі дитячої психіки, так і відносно самих себе. Тому підвищення психологічної компетентності вчителів нині слід вважати одним з найактуальніших завдань шкільних психологів. Предмет «психологія» необхідно терміново повернути в навчальні плани шкіл, збагативши їх психологічними тренінгами, ситуаціями, іграми.

Дуже важливе завдання керівника навчального закладу — встановлення зовнішніх зв'язків. У кожній школи вони будуть свої, визначені поставленими завданнями й існуючими умовами. Хочеться нагадати, що відносини з партнерами, чи то ВНЗ республіки, чи спонсори, чи підприємства, мають бути зафіксовані у формі письмового «*договору про співпрацю*». Усі ці документи є додатком до шкільного Статуту як локальні акти, у тому числі договір із засновником, з батьками і навіть з учнями.

Розрізняють чотири типи шкільної культури:

Перший тип — *ролева культура*.

Її основна особливість полягає в наявності ролі (ролевої позиції) для кожного члена організації, яка присуджується йому статутом, посадовими обов'язками, інструкціями і т.д. Поняття ролі припускає рівень владних повноважень, обсяг обов'язків, місце в організаційній ієрархії, які визначаються керівником, тобто нав'язуються «згори». Цей тип *культури орієнтований на виконання процедур і правил*.

Завдання керівника — організувати точне виконання інструкцій і правил.

Другий тип — *культура, орієнтована на владу і силу* (культура «ордену»).

Центральною фігурою тут є керівник організації. Він має формальну владу (яку реалізує повною мірою), а також великий неформальний авто-

ритет. Організація орієнтується на його цінності, уявлення, очікування. Кар'єра працівника визначається здатністю слідувати основною лінією керівника. Прикладом служать так звані «авторські школи», відомі нам за прізвищами їх керівників.

Завдання керівника — всебічно підтримувати свій авторитет і бути прикладом.

Третій тип — *культура, орієнтована на діяльність*.

У цій культурі немає чітко визначеної ієрархії. Основою діяльності є командний метод роботи, коли група зацікавлених людей об'єднується для вирішення якої-небудь проблеми. Пригадаємо так звані «творчі групи» і т.д. Носієм влади частіше за все є особа, що узяла на себе відповідальність за вирішення проблеми (власне, проблема і є носієм влади). Функція керівника — створювати умови для роботи груп (систему стимулів і заохочень), забезпечувати обмін інформацією, демонструвати підтримку.

Четвертий тип — *культура, орієнтована на людей* («зоряний» тип).

Ця культура найбільше цінує особисті досягнення людини, її професіоналізм, компетентність, успіх. У колективі багато «зірок», вони визначають громадську думку, на них орієнтується керівник. Він не створює наказів, не дає волі паперам. Професіонали вирішують свої проблеми самостійно. Завдання керівника — підвищувати особисту компетентність педагогів, виховувати «зірок» (або переманювати їх із інших шкіл).

У кожній культурі є свої сильні і слабкі сторони, важливо розвивати перші і нівелювати другі. Тяжіння керівника до того або іншого типу частіше за все несвідоме. Важливо усвідомлювати його, працювати над собою, цілеспрямовано відточувати свій стиль і управлінську техніку.

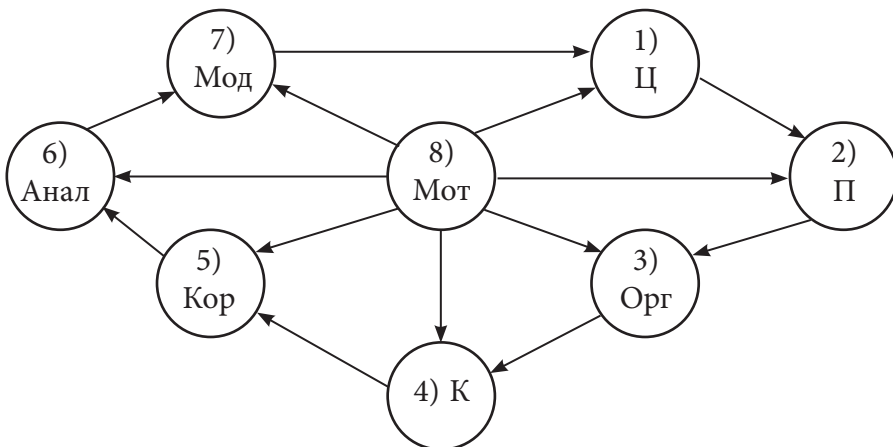
Зміст і функції управління

Який зміст управлінської діяльності, інакше кажучи, чим має займатися керівник навчального закладу? У теорії управління є поняття «управлінський цикл». Ось його компоненти: 1) цілеутворення, 2) планування, 3) організація, 4) контроль, 5) корекція, 6) аналіз результатів, 7) мотивація (в інших джерелах можуть бути названі інші функції). Це можна зобразити у вигляді схеми № 4.

Нині все більшої актуальності набуває функція, яку назвемо «моделюванням», «проектуванням», тобто розробкою концептуальних ідей педко-

лективу, що втілюють ідеальний образ бажаного навчального закладу (допомогти в цьому — призначення цієї брошури).

Схема № 4

Як бачимо, управлінська діяльність має свій зміст, види, послідовність. У ній є відносний *початок* («модельовання», «цілеутворення») і *кінець* («результат» і його аналіз). У шкільній практиці вони збігаються з початком і закінченням навчального року (хоча, безумовно, аналізувати керівник зобов'язаний кожний крок, кожне управлінське рішення, не чекаючи закінчення чверті, півріччя або навчального року). Важливо розуміти, що ефективні результати можуть бути отримані тільки шляхом хорошого виконання всіх попередніх функцій, які не можна ігнорувати.

Так що таке *хороше управління*?

Хорошим можна назвати таке управління, коли підлеглі знають цінності, цілі і завдання всієї школи, згодні з ними і вважають їх власними; коли знають план діяльності школи і власне місце в ній, коли чітко засвоїли свої обов'язки, обсяг завдань, шляхи їх вирішення і володіють способами їх досягнення; коли загальний результат діяльності колективу важливий, цінний і збігається з мотивами особистісного зростання, з глибинними прагненнями (потребами) всіх його працівників! Таке положення виникає тоді, коли в управлінні бере участь увесь педагогічний колектив.

Управлінське рішення (УР)

Конкретним управлінським актом у діяльності керівника є *управлінське рішення*. У ньому фокусуються філософія і політика директора школи, цілі і цінності, особливості особистості й управлінський стиль.

Конкретним УР завершується виконання всіх вищеназваних функцій управління. Так, розробка й ухвалення концепції діяльності школи є найважливіше УР керівника. Статут, виробничий план школи на рік, посадові призначення («підбір і розстановка кадрів»), функціональні обов'язки працівників, аналітичні висновки, рішення педрад і адміністративних нарад, зафіксовані в протоколах і наказах по школі, — все це є різні форми важливих для діяльності школи управлінських рішень, необхідних для досягнення цілей.

Ці документи утворюють *управлінський інструментарій* керівника ОЗ, яким необхідно навчитися користуватися.

Які правила ухвалення УР?

1. З'ясування і чітке формулювання проблеми (суперечності між бажаним результатом і існуючим станом справ).
2. Якомога повніший збір наявної інформації.
3. Аналіз і вироблення альтернативних рішень (чим більше, тим краще).
4. Колективний вибір оптимального рішення.
5. Ухвалення управлінського рішення.
6. Виконання рішення.
7. Аналіз отриманих результатів.

Треба сказати, що в період перебудови учені мужі неабияк заморочили голови практикам-директорам шкіл своїми теоріями про так звані стилі управління. На їх думку, погано бути авторитарним керівником, ще гірше — бути ліберальним, краще бути демократичним. Де межа — ніхто сказати не може. Тим часом будь-який директор з великим досвідом роботи скаже, що в житті керівник може і *має бути всяким*: і ліберальним, і демократичним, і авторитарним. Тільки необхідно знати (відчувати!): де, коли, з ким і в якому ступені?

Наведений вище алгоритм дає змогу відповісти на ці питання. До ухвалення УР директор може бути скільки завгодно демократичним і ліберальним. Він вислуховує всіх, приймає будь-які поради, скликає наради або розмовляє один на один. Поки визріває *рішення* як спосіб усунення суперечності. Після того як рішення ухвалене, а *це прерогатива керівника*, він

зобов'язаний зробити все, щоб рішення було виконане, не зупиняючись навіть перед непопулярними заходами, стаючи для безвідповідальних або ледачих працівників диктатором. Керівник — це голова колективу, і він зобов'язаний захищати його честь, підтримувати і заохочувати добросовісних і активних, послідовно і неухильно прагнучи досягнення поставлених перед колективом цілей. Хороший керівник — той, хто приймає правильні УР і добивається їх неухильного виконання.

Мотивація і стимулювання

Сьогодні управління не може не бути надихаючим і духопідйомним. Керівнику ОЗ необхідно пам'ятати, наскільки велика роль у шкільній справі *людського чинника*.

Директор школи, прагнучи надихаючого управління, має знати й уміти викликати їх. Тому його ставлення до педколективу і до кожного окремого педагога не може не поєднуватися з повагою, турботою про їх фізичне і душевне благополуччя, невпинним удосконаленням умов праці. При цьому керівником повною мірою мають використовуватися наявні в його розпорядженні стимули. Часто доводиться чути, що їх у директора школи немає. Але, якщо розібратися, набір їх не такий уже і малий:

- ♦ грамоти, накази про заохочення, подяки;
- ♦ запис у Книзі пошани школи;
- ♦ фотографія на Дошці пошани;
- ♦ відгули або відпустка в канікули;
- ♦ підтримка адміністрації при реалізації авторських освітніх програм;
- ♦ переведення вчителя в режим самоконтролю;
- ♦ зручний розклад;
- ♦ методичний день серед тижня;
- ♦ творча відпустка (строком до одного року, передбачена Законом «Про освіту»);
- ♦ можливість поїхати на курси, методичний семінар за рахунок школи або райвно;
- ♦ доплати за рахунок коштів від господарської діяльності школи;
- ♦ солідна премія;
- ♦ дострокова атестація за рахунок коштів школи і т.д.

Керівник не може бути скупим і байдужим до зусиль працівників. Необачно сподіватися, що педагоги будуть працювати охоче і багато, якщо

директор школи спеціально не піклується про це. Уравнилівка — страшний атавізм старої школи. Підтримка директора, що виражається через схвальне слово, усну похвалу, подяку перед колективом, може творити справжні дива і простимулювати вчителя і на творчий зліт, і на тривалі зусилля.

Юридичне забезпечення управління

Унаслідок ослаблення адміністративних важелів влади деякі керівники сьогодні відчувають певну управлінську безпорадність. Виникають конфлікти. Причини різні: педагоги не хочуть займатися не властивими їх посаді функціями, не бажають працювати безкоштовно, без підтримки і стимулів, а також через відсутність професійного зростання внаслідок слабкої методичної допомоги в школі.

Наприклад, педагоги починають відмовлятися від клопітного і погано оплачуваного класного керівництва на тій підставі, що в дипломі їх спеціальність звучить як *«учитель математики»*, *«вчитель російської мови і літератури»*, але ніяк не *«вихователь»* або *«класний керівник»*. Юридично вчитель має рацію. Але директор школи залишити дітей без наставника права не має. Ось і привід для конфлікту.

Тому виникає нагальна необхідність юридичної регламентації педагогічної праці. Підстава — Закон *«Про освіту»*. У школі мають бути розроблені необхідні юридичні документи: перш за все — *Статут* як головний шкільний закон і комплект локальних актів до нього, *«Правила трудового розпорядку школи»*, *«Положення про порядок додаткової оплати праці і стимулювання працівників школи»* і ін. Спеціальними договорами мають бути впорядковані відносини з учнями, батьками. У директора школи має бути договір з адміністрацією району, з керівниками дошкільних і позашкільних установ і навіть з директорами підприємств, що розташовуються в тому ж мікрорайоні, що і школа. У деяких школах подібних актів налічується до тридцяти!

Зупинимося на посадових обов'язках (ПО) працівників школи. ПО сьогодні — це своєрідний контракт між працівником і роботодавцем, який чітко фіксує обов'язки сторін, не дозволяє лінуватися, але й захищає обидві сторони від свавілля. ПО вчителя-предметника і вчителя — класного керівника мають існувати окремо. Вони формулюються максимально конкретно, щоб *перевірялися*. Розробляються за участю педагогів і приймаються на зборах трудового колективу.

Щоб ПО не лежали мертвим документом у столі начальника, **вони** зобов'язані «працювати». Прийом на роботу має супроводжуватися неспішною бесідою директора і новачка про цінності педколективу, в якому останньому належить працювати, про традиції і правила школи, про успіхи і невирішені проблеми. І завершуватися розписом працівника під ПО, що означає згоду працювати за цими правилами.

Наприкінці навчального року аналіз діяльності педагога має починатися з перевірки виконання ним ПО. Це головний критерій оцінки якості його праці. Додатковими є перевірка виконання навчальних програм і плану виховної роботи, висновки за відвіданими уроками і заходами, аналіз даних анкет і опитувальників, які отримали сьогодні широке застосування в практиці. Не менш важливі систематичні спостереження за відносинами педагогів, дітей і батьків.

Адміністрації при формуванні висновків треба пам'ятати головне: праця педагога складна і багатогранна і має оцінюватися в комплексі. Тут не місце суб'єктивізму, поспіху, упередженості. Гідною людиною є не та, яка не має вад, а *та, яка має достоїнства*. Учитель може рости тільки в обстановці підтримки, допомоги, *успіху!*

Система забезпечення кадрами

Одним з правильних критеріїв хорошої школи є повна укомплектованість педагогами, гармонійне співвідношення молодих і досвідчених викладачів, жінок і чоловіків, реформаторів і консерваторів. Мудрий керівник прагне контролювати ситуацію і своєчасно вносити корективи.

Розробляючи концепцію школи, необхідно мати графік можливого оновлення колективу терміном як мінімум 5—6 років (час навчання у ВНЗ). Шукати майбутніх педагогів ще на шкільній лаві і готувати їм гарантії: це встановлення зв'язків з ВНЗ і укладання договорів з адміністрацією району, яка має фінансово забезпечити вступ до ВНЗ і матеріальне утримання на час навчання студента. У свою чергу, випускник ВНЗ буде зобов'язаний повернутися для роботи в рідні місця. У разі серйозного оновлення школи, тим більше переходу її на статус інноваційного ОЗ, необхідно розумно використовувати ситуацію для кадрового зміцнення, у тому числі управлінського центру. За необхідності аргументовано обґрунтувати розширення управлінського штату заступниками по науці, по НВР у профільних масах, по комерції, по аграрній роботі, 2—3 психологами, диспетчером з навчаль-

ного розкладу і т.д. Директор повинен мати час займатися своєю справою, а саме: думати, працювати над перспективою, **вдосконалювати** аналіз, встановлювати зв'язки.

Керівник школи має піклуватися про здоров'я, душевну рівновагу педколективу. Сьогодні психологи все більш голосно говорять про новий синдром — «*вигорання вчительської душі*». Його суть у тому, що **педагог швидко зноситься**. А втомлений, засмиканий, роздратований учитель не живе сам і псує життя дітям. Учителя треба берегти! Усе це стосується і директора школи, який має берегти себе. Окрім нього, ніхто цього не зробить.

Матеріально-технічне забезпечення і фінансування оновлення школи

Без усебічного матеріально-технічного забезпечення ніякого оновлення школи відбутися не може. Це стосується і міської школи, і тим більше сільської. Розвиток аграрної діяльності в сільській школі неможливий без необхідного парку сільськогосподарських машин і устаткування до них, без навчального машинно-тракторного класу, гаражів, теплиць і приміщень для зберігання виробленої продукції.

Уся ця величезна робота лягає на плечі директора і залежить багато в чому від його активності, дієздатності і пробивної сили. Тут неможливо давати поради зі сторони. Обмежимося коротким переліком джерел шкільного фінансування:

— Державне нормативне фінансування.

Звичайно, нині його не існує, хоча є декларація в Законі. Адже саме «нормативність» фінансування дає керівнику ОЗ можливість фінансового і господарського маневру і робить його справжнім суб'єктом управління.

Хотілося б молодому директору школи порадити таке.

Перше: за законом «Про освіту» і Положенням про ОЗ не використані в поточному році фінансові кошти не можуть бути вилучені в ОЗ в наступному. Але через скрутне фінансове становище в державі з метою економії ці «залишки» у школи таємно, без відома директора, можуть бути «секвестовані».

Необхідно бути пильним із цього приводу.

І друге: ми радимо директору збагнути суть так званого «*надтарифного фонду*», тобто певної частини бюджетних коштів, які керівник ОЗ може

використовувати на свій розсуд. Деякі занадто наполегливі директори за рахунок надтарифного фонду утримують додаткові кадри психологів, диспетчерів з розкладу, заступників з комерції, агронома (для роботи на пришкольній ділянці в міській школі) і т.д. Як видно, це досить солідні гроші, але їх в ЦБ треба «відбивати».

— **Платні освітні послуги:**

- ◆ навчання за додатковими освітніми програмами (іноземні мови, поглиблене вивчення предметів);
- ◆ викладання спеціальних курсів і циклів (молодший бухгалтер, секретар-друкарка і ін.);
- ◆ репетиторство;
- ◆ ведення секцій аеробіки, ритміки, плавання;
- ◆ «недільна школа» для дошкільнят;
- ◆ інше.

— **Підприємницька діяльність:**

- ◆ реалізація і здача в оренду приміщень і майна ОЗ;
- ◆ торгівля супутніми товарами, робота шкільних **кав'ярень, магазинів** і т. д.;
- ◆ надання посередницьких послуг;
- ◆ реалізація продукції інтелектуальної діяльності: авторських програм, допомог, дидактичного матеріалу;
- ◆ проведення платних методичних семінарів;
- ◆ інше.

— **Кошти від господарської діяльності:**

- ◆ від реалізації продукції теплиць, пасіки тощо;
- ◆ від овочівництва, рослинництва, рільництва;
- ◆ від тваринництва;
- ◆ від виробів шкільних майстерень, надання транспортних послуг;
- ◆ від виручки шкільного комбінату побутових послуг;
- ◆ інше.

Уся вищезгадана діяльність має бути передбачена і зафіксована в Статуті. Вона не оподатковується, якщо скерована на розвиток школи.

Привертаючи школярів до подібної позанавчальної діяльності, необхідно забезпечити справедливую і постійну оплату дитячої праці. Виховний результат — набагато важливіший, ніж прибуток до шкільного бюджету. Він виражається у формуванні у молоді людини ще за шкільною партою

надзвичайно важливого психічного «новоутворення»: упевненості в тому, що вона може, здатна, уміє заробляти кошти, щоб жити, завести сім'ю, мати дітей, бути упевненою в завтрашньому дні! А цей результат, можливо, найважливіший зі всього, що робить школа.

Програма реалізації

У цьому розділі документа розподіляється послідовність реалізації намічених цілей і завдань за роками (4—5 років) з фіксацією при цьому тільки крупних блоків нововведень.

Наприклад, на перший рік переходу на різнорівневу освіту можна запланувати такі підготовчі заходи: створення творчих груп і корекція змісту освіти, формування нового навчального плану, розробка і затвердження (на експертних нарадах в школі і МОН) варіативних програм, введення нових навчальних предметів і дисциплін і т.д. Одночасно розробляється методика диференціації учнів за рівнями розвитку. Планується організаційна робота з дітьми і їх батьками з комплектування різнорівневих класів. Іде теоретичне інформування і осмислення технології «внутрішньої» диференціації при навчанні. Створюються творчі групи для педагогів, які будуть випробовувати нові методики або елементи (прийоми) навчання, якщо це можливо, вже цього року. Установлюються зв'язки з ВНЗ, конкретними ученими, методистами ІУУ і т.д. Слід потурбуватися про літературу: підручники, методичні розробки, дидактичний матеріал.

Паралельно розробляється мотиваційне забезпечення оновлення: положення про порядок доплат, система матеріального і морального стимулювання тих, хто узяв на себе тягар бути першопрохідцем.

Слід підготувати матеріальне забезпечення, якщо потрібно, придбати техніку й устаткування.

Таким самим чином плануються кроки на наступні роки. Заходи за роками будуть конкретизуватися в річних виробничих планах шкіл. Наявність в ОЗ програми розвитку забезпечить цілеспрямованість планів, спадкоємність і поступальність руху. Не буде гонити за новомодними ідеями чергових «новаторів», коли, наприклад, методична тема школи міняється щороку.

Отже, адміністрація ОЗ не буде смикати і нервувати педколектив. А працівники райвно, інспектуючи чергову школу, вимушені будуть «судити» її

й оцінювати працю педколективу не за власними інструкціями і шпаргалками, а за правилами і критеріями, які розробила і поклала в основу своєї діяльності сама школа.

Таким чином, програма розвитку разом зі Статутом — другий основоположний документ, який організовує розвиток школи, забезпечує його системність і цілісність й у той самий час захищає творчість педколективу від свавілля або некомпетентності її численних перевіряючих, яких сьогодні, на жаль, не стало менше.

Очікувані результати

Отже, ми підійшли до останнього розділу програми — проектування результатів діяльності школи. Як уже зазначалося раніше, результат є ступенем досягнення мети. Що конкретніше сформульовані цілі, то визначеніший, «зриміший» результат, а також відхилення від нього. Стара школа не вміла працювати на результат, вона працювала на процес, тобто проводила безліч заходів під девізом: може, що-небудь і вийде.

Підсумок діяльності школи має такі основні образи (моделі) результату (можуть бути і власні, особливі для певної школи, які впливають із її цілей і завдань):

- ♦ образ «хорошого» випускника (як учня і як особистості);
- ♦ образ «хорошого» педагога (як предметника і як вихователя);
- ♦ образ «хорошого» педагогічного колективу;
- ♦ образ «добре» керуючого центру (адміністрації);
- ♦ образ «хорошої» школи як цілісної системи;
- ♦ образ бажаного батьківського колективу;
- ♦ образ сприятливих оточуючих умов і середовища.

Ці моделі можуть включати як якісні характеристики (експертні оцінки — «високий», «середній», «низький» ступінь досягнення мети), так і кількісні (відсоток успішних, кількість «ударників» і відмінників, швидкість читання, перелік надпредметних і навчальних умінь і т. д.). Чи не так, всі ці проблеми — прекрасні теми для великих педагогічних нарад!

Характеристики стану педколективу, учнів, батьків можуть бути виміряні за допомогою анкет, опитувальників, тестів психологічних станів, професійних і особистісних установок, ціннісних стосунків, що виражаються в цифрах, графіках, діаграмах. Це дозволить більш об'єктивно діагностувати як

стан на якийсь момент (наприклад, на початок і кінець року), так і динаміку його зміни. А в результаті — оцінити характер змін, якість управління, запросити до рефлексії всіх членів педколективу, батьків, учнів, що має бути початковим етапом для самовдосконалення, подальшого руху і професійного зростання.

Про діагностику. Слід пам'ятати, що діагностика — інструмент гострий, поводження з ним вимагає такту, коректності, навиків інтерпретації даних. Керівнику треба взяти за правило: дані будь-якої діагностики вимагають перевірки шляхом педагогічних спостережень, зіставлення з іншими показниками, але, найголовніше, ніколи не повинні використовуватися для адміністративних «оргвисновків», колективних «чищень» і покарань. Ці дані — лише привід для індивідуальної бесіди з учителем, спільних роздумів над тим, що робити далі.

Про особу керівника. Серед вищеперелічених моделей директорові слід було б приписати ще одну: «модель бажаного себе як майбутнього керівника». Майбутнього — значить, більш ефективного, успішного. Працюючи над програмою, директор школи весь час має співвідносити уявлення про себе («Образ Я», «Я-концепцію») з майбутнім собою, у зручній для себе формі відповідаючи на запитання: «Що вимагає від мене розвиток моєї школи?», «Яких якостей це потребуватиме?», «Що я маю в собі змінити?» Інакше для школи, що розвивається, змінюється, статичний керівник, який не змінюється, може виявитися непотрібним. Чесні і самокритичні керівники ОЗ не бояться виносити власну працю й особу на суд педколективу.

Які ж якості здорової особистості керівника, який саморозвивається психічно? Надзвичайно важливою, фундаментальною якістю є вже перше — самоприйняття, тобто ставлення до себе. Воно означає гармонію з собою, відсутність комплексів і внутрішніх захистів, упевненість у власних силах, готовність боротися із зовнішніми перешкодами і, отже, розвиватися.

У книжці «Розкріпачений менеджер» М. Вудкока і Д. Френсиса (М.: Дело, 1991) виділено одинадцять якостей успішного керівника:

- ◆ уміння керувати собою (і, значить, критично ставитися до себе);
- ◆ особисті цінності;
- ◆ особисті цілі;
- ◆ готовність до саморозвитку;
- ◆ навик вирішення проблем;
- ◆ уміння творчого підходу;

- ♦ уміння впливати на людей;
- ♦ розуміння управлінської праці;
- ♦ навички керівника;
- ♦ уміння навчати, інструктувати;
- ♦ здатність формувати колектив.

І що ж робити директору школи, якщо він зрозуміє, що не володіє всім набором управлінських якостей за Вудкоком?

Порівнювати з іншими необхідно тільки себе і то лише для того, щоб *краще взнати себе*, свої слабкі і сильні сторони, щоб компенсувати перші другими.

У людині є гарний пристрій — механізми компенсації, мета яких — створювати власну тактику й унікальний *стиль діяльності*. Знайти свій стиль означає знайти себе. Один керівник створює матеріальні умови для колективу, другий наполегливо формує психологічний клімат, третій розробляє мотиваційні механізми, четвертий переконує особистим прикладом, п'ятий прагне діяти «по всьому фронту». Молодий керівник має боятися тільки одного: уподібнитися щедринському урядовцю — «помпадуру», який бачив своє призначення в тому, щоб *перешкоджати*.

Але сьогодні безперечно одне: директор школи, особливо авторської, має готуватися взяти на себе роль **лідера**. Але і тут необхідно знайти свою стратегію: стати «лідером-локомотивом», «генератором ідей», «капітаном команди», «директором-батьком» або еталоном, зразком, прикладом...

Є прислів'я: «Поганий господар вирощує бур'яни, хороший — рис, розумний — обробляє ґрунт, далекоглядний — виховує помічників». Хороший керівник завжди готує і виховує собі зміну.

Додаток № 2

ПРОГРАМА ОПТИМІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОСВІТНІЙ ШКОЛІ. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Сьогодні стає очевидною порочність структуризації (планування) виховної діяльності в школі за психофізіологічними сферами організму дитини: «розумове виховання», «фізичне», «естетичне». Здається, безневинна традиція. Але вона призвела до того, що, наприклад, у навчальній діяльності

наші учні не вважають аморальним списування, підказку — взагалі обман на уроці. «Естетичне» в уявленні дітей пов'язується тільки з живописом, танцями, музикою. У повсякденному житті красу вони вже не побачать, бо там її немає (так навчила школа).

Нарешті, подібний підхід до планування дитячого життя зробив виховання в радянській школі «заходовим», тобто розірваним, еkleктичним, формалізованим. Так, проведення одного-двох спортивних змагань на рік дає змогу організаторам заявити про «фізичне виховання» і поставити всім відому «галочку», абсолютно не піклуючись про те, наскільки погіршилося або поліпшилося здоров'я вихованців.

Тим часом очевидно, що якщо йдеться про «створення умов», то це припускає створення **довготривалих обставин** існування дитини, які мають створювати «ефект розсолу», занурюючись у який, вихованець поступово, але неминуче ставав би якоюсь соціальною визначеністю: добрим, чесним, здоровим, працелюбним і т.д.

Запропонований у чинному Положенні підхід «від потреб» дитини зобов'язує педагога організовувати життя вихованців у єдності урочної і позаурочної, шкільної і позашкільної діяльності, розумового і фізичного виховання. Дитина єдина, єдині її буття і розвиток, і важко сказати, що і хто в тому або іншому випадку чинить на неї домінуючий вплив: урок або дозвілля, вчитель або тренер, педагоги або батьки. Важливо, щоб впливи були несуперечливими, цінності — соціальними, а способи поведінки — моральними.

Подібний підхід — цілісне, системне бачення і планування життя школяра відповідно до провідних **потреб** — **мотивів** його віку — дійсно дозволяє педагогам **створювати умови, виховне середовище** і сподіватися на реальний **педагогічний результат!**

Шляхи, напрями, компоненти вдосконалення педагогічних умов виховання

Розділ перший. *Організація різноманітної творчої, особистісно і суспільно значущої діяльності вихованців як головної умови і засобу розвитку (саморозвитку) дітей.*

Саме діяльність озброює людину **особистим досвідом життя**: знаннями й уміннями суспільно прийнятної поведінки в школі і поза нею, підводить старшокласників до усвідомленого вибору соціальних ролей у майбутньому

дорослому житті (професії, сім'ї, культурних звичок самовияву), указує сфери успішної самореалізації.

Педагогом плануються і «беруться на озброєння» всі види діяльності, всі форми існуючих у школі, сім'ї, оточуючому соціумі можливостей **зайняти кожную дитину корисною справою**, дати їй можливість відчувати **моральне задоволення, радість** від конструктивної, творчої діяльності на благо оточуючих як **способу самореалізації**.

Неприпустимо зводити життя дитини тільки до навчання, що й відбувається в деяких школах. Бо не всі діти в ній можуть бути успішні.

Критерії результативності: **успіх**, соціальні **відчуття** і **переживання** вихованців, що стимулюють активність, інтерес, моральні мотиви поведінки. Школі протипоказана нудьга, неробство, безглуздя існування.

Сьогодні в роботі з дітьми набувають поширення такі виховні програми діяльності, які несуть у собі величезний моральний і соціальний потенціал:

- ♦ «*Рука в руці*» — шкільна організація і діти-інваліди.
- ♦ «*Будинок без самотності*» — надання допомоги ветеранам, старим і самотнім людям.
- ♦ «*Доля України*» — шкільне краєзнавство.
- ♦ «*Живи, Земле*» — охорона природи.
- ♦ «*Світ красою врятується*» — розвиток творчих здібностей дітей.
- ♦ «*Гра — справа серйозна*» — організація дозвілля і розваг дітей.
- ♦ «*Свій голос*» — розвиток здібностей грамотно і красиво висловлювати свої думки.
- ♦ «*Від фізкультури і спорту — до здорового способу життя*».
- ♦ «*Древо життя*» — вивчення історії своєї сім'ї, свого міста.
- ♦ «*Канікули*» — організація дитячого відпочинку.
- ♦ «*Справа*» — вивчення азів ринкової економіки через реальну участь у продуктивній праці в шкільних майстернях, теплицях, шкільному магазині, а також через організацію різних послуг населенню.
- ♦ інше.

В умовах сільської школи, без сумніву, головним «учителем життя» (окрім уроків) стане реальна, продуктивна праця в шкільному господарстві: в теплицях, на ділянці, в корівнику або свинарнику, на пасіці і т.д. Педагогам необхідно пам'ятати головне: там, де **немає діяльності, турботи, переживань**, — там немає виховання.

Найбільш поширеною формою діяльності у вітчизняних школах сьогодні стали так звані колективні творчі справи (КТС), загальношкільні свята, які присвячені певним темам, датам, подіям і в яких беруть участь усі класні колективи. Цілями КТС є колективна творчість, емоційний вибух після шкільних навчальних буднів, демонстрація своїх досягнень, талантів. Вони покликані показати шкільній громадськості своїх «зірок», тобто найрозумніших, найрозвинутіших, найздатніших. У підтексті — це той виховний ідеал, до якого кожен учень має прагнути. Якщо в школі головні «герої», найвідоміші люди — хулігани, двієчники, прогульники, то це сумно, бо вони визначають «дух» школи, її моральний фон, служать решті поганим прикладом.

Ось приклади свят, традицій:

- ◆ *«Шкільні роки чудові»* — місячник знань — вересень.
- ◆ *«Учителю, перед ім'ям твоїм...»* — День учителя — жовтень.
- ◆ *«З днем народження, школо»* — листопад.
- ◆ *Підготовка і святкування Нового року* — грудень.
- ◆ *«Грають усі!»* — ігрокрос — січень.
- ◆ *«Іван та Марія»* — лютий.
- ◆ *«Весняний фейєрверк талантів»* — творчі звіти — березень.
- ◆ *День сміху* — квітень.
- ◆ *«Останній дзвінок»* — травень.

Якщо врахувати, що в школі більше двох тисяч учнів, у кожній паралелі налічується по 5—7 класів-комплектів і кожний клас бере в зазначених святах активну участь, то виходить, що кожне свято триває якраз близько місяця. Можна стверджувати, що учні школи живуть цікавим, творчим, інтенсивним життям.

Безумовно, діяльнісне середовище школи утворює і її позаурочна сфера: мережа гуртків, спортивних секцій, творчих клубів, майстерень, робота шкільного радіо, телебачення, випуск газети. Інтенсивність шкільного життя створюють змагання, конкурси, диспути, концерти. Добре, якщо в школі постійно щось відбувається, підбиваються якісь підсумки: когось нагороджують, ушановують, на стенді з'являються «блискавки», привітання, на стінах — виставки дитячих малюнків, плетень, килимів, у майстернях — вироби дитячої технічної творчості.

Школа — це вмістилище праці, майстерності. Перемог, радості, успіху. Але не ліні, не обману, не насильства.

Розділ другий. *Створення умов для збереження і зміцнення здоров'я учнів.*

Головне лихо вітчизняної школи — це її перевантаженість, робота у дві зміни. При величезних спорудах — брак спортивних залів, тренажерних і танцювальних приміщень. Дитина приречена на нерухомість (щоб «ручки лежали на партах»). Але і в цих умовах школа може для дитини зробити багато що:

- ◆ оптимізація уроків фізвиховання; збільшення «рухових занять» хоча б до чотирьох на тиждень, перенесення критеріїв якості уроку фізкультури з «нормативів» на зміцнюючий здоров'я ефект, виховання любові до фізичної культури і здорового способу життя;
- ◆ оптимізація шкільного розкладу з погляду працездатності дітей;
- ◆ оснащення спортивних залів спортивними комплексами, спортивним устаткуванням, їх ефективне використання на уроці, а також на перервах і після занять;
- ◆ збільшення в школі кількості спортивних гуртків, секцій, клубів, у тому числі рухової активності на шкільних перервах;
- ◆ розширення кількості спортивних місць у мікрорайоні (за допомогою місцевої адміністрації);
- ◆ збільшення кількості загальношкільних спортивних свят, культивування походів, екскурсій, регулярних виходів на природу, у тому числі з батьками (особливо — в зимовий час);
- ◆ збільшення ефективності шкільної медичної служби, посилення контролю за уроками фізвиховання, постійне інформування педагогів про стан здоров'я учнів;
- ◆ уміла пропаганда здорового способу життя, боротьба зі шкідливими звичками;
- ◆ залучення в оздоровчу роботу батьків;
- ◆ інше.

Розділ третій. *Гуманізація психологічного клімату школи і класу, тобто умов захищеності як найважливішого духовного компоненту процесу дитячого розвитку.*

Якщо дитина знає, що її можуть образити, принизити, її розвиток зупиняється, оскільки всі її сили поглинає інстинкт самозбереження.

Основні шляхи:

- ◆ гуманізація шкільного уроку: оволодіння новими технологіями навчання, що обережно ставляться до дитячої психіки, диференціація процесу освіти, перехід на тематичний облік знань, реформа шкільної оцінки і т. д.;
- ◆ оволодіння педагогами гуманною педагогічною позицією (див. раніше), заснованою на новій філософії виховання, на знанні природи дитини і закономірностей її поведінки;
- ◆ оволодіння ефективними методиками організації виховного заходу, індивідуальної бесіди, що стимулюють моральні мотиви поведінки;
- ◆ гуманізація шкільного управління: наявність Статуту, концепції і програми розвитку школи, справедлива регламентація шкільного життя (наприклад, поряд із «Правилами поведінки учнів» неодмінно мають висіти «Правила поведінки вчителя») і т. д.;
- ◆ підвищення рівня правової обізнаності («Конвенція про права дитини»);
- ◆ підвищення ролі органів дитячого, вчительського, батьківського самоврядування як органів захисту прав дитини (у тому числі і вчителя);
- ◆ підвищення компетентності психологічної і соціальної служби в школі (робота консультпункту, «телефону довіри» і т. д.);
- ◆ підвищення ролі органів правопорядку в школі;
- ◆ і багато чого іншого, що впливає з конкретних умов конкретної школи.

Розділ четвертий. *Створення умов для сприятливого самоутвердження дітей підліткового віку, переведення їх з позиції об'єкта розвитку і виховання в позицію суб'єкта власної життєдіяльності.*

Увага: всі попередні умови, що стосуються психологічного клімату і захищеності дитини, не втрачають своєї актуальності. Але підліток — це інша людина, і для роботи з ним необхідно:

- ◆ освоєння нової педагогічної позиції — визнання «дорослості» підлітка, відкрита демонстрація поваги до нього, незважаючи на його, наприклад, погані оцінки, пам'ятаючи найважливішу педагогічну заповідь: *особистість важливіша за успішність*;
- ◆ залучення підлітка до всіляких органів дитячого самоврядування (щоб створити йому умови для успішного самовияву і самореалізації);
- ◆ забезпечення підлітків (особливо з проблемами в навчанні) «запасними аеродромами соціалізації», а саме: підбір таких видів діяльності, де він був би успішним: у технічних гуртках, спортивних секціях, художніх

студіях. Значення: знайти дитині справу, де вона досягла б успіху і де природно формувалося б її відчуття власної гідності («Я-концепція»);

- ♦ оптимізація статевого ролювання (десекуального) виховання: в дівчинці — майбутньої дівчини, жінки, в хлопчику — хлопця, чоловіка;
- ♦ демонстрація шкільних «зірок» і героїв як привабливих моделей поведінки (через КТС, огляди, змагання, показові виступи і т. д., розробка нових традицій, ритуалів, повернення в шкільний побут Дошок пошани, виставок);
- ♦ навчання батьків новим відносинам з дитиною-підлітком;
- ♦ інше (пропозиції педагогів і учнів).

Примітка: важливим духопідйомним чинником, що підносить, вивисшує дітей, є вступ до яких-небудь організацій, союзів, клубів і т. д. Безумовно, в цьому сенсі шкода, що із загибеллю жовтневих, піонерських, комсомольських організацій у школі не народилося нічого натомість.

Розділ п'ятий. *Створення умов для життєвого самовизначення учнів старшого шкільного віку і підготовки їх до майбутніх соціальних ролей.*

- ♦ Варіативність освіти, профілізація навчання з орієнтацією на життєве покликання (вже до цього часу виявлене): певний ВНЗ, професія, соціальна роль.
- ♦ Надання дитині якомога більше шкільної свободи: вільні відвідини уроків з певних дисциплін, індивідуальні програми навчання, очно-заочні форми освіти і т. д.
- ♦ Організація додаткової освіти: заняття з нових дисциплін, курсів, факультативів, репетиторства і т. д.
- ♦ Організація допрофесійної і професійної підготовки старшокласників.
- ♦ Організація продуктивної праці в шкільних майстернях або на землі в сільській школі.
- ♦ Залучення учнів старших класів у керування школою: через виробничі бригади, госпрозрахунок і ін.
- ♦ Статеве виховання, сексуальна освіта.
- ♦ Інше.

Розділ шостий. *Створення умов для радісного життя, навчання бачити красу навколо себе, у тому числі в оточуючих, відчувати задоволення і радість від навчання (пізнання), від посиленої фізичної праці, від моральних вчинків, таких, як допомога товаришу, педагогу, батькам, немолодим людям і т. д.*

Примітка: цей «напрям» роботи вихователя особливий порівняно з вищепереліченими: тут важко назвати якісь компоненти, «складові» умов. Він припускає особливу «точку зору», особливе ставлення педагога до всього, що він робить із дітьми. Це ставлення полягає в тому, щоб у будь-якій справі, заході бачити не тільки колектив, масу, а й кожну окрему дитину, сприяти тому, щоб вихованець одержував задоволення, радість від заняття, щоб він відчув **його** важливість, значущість для себе. Педагог має всіляко уникати примусу, якщо ж він і вдається до педагогічної вимоги і добивається **її неухильного виконання** (що в реальному житті завжди буде мати місце), то **це** має бути неодмінно **компенсоване похвалою, визнанням** перемоги дитини над собою.

Хвалити дитину треба і віч-на-віч, і при батьках, а ще краще — перед колективом однолітків.

Немає сумніву, що докорінної реформації вимагає корекція ставлення учнів до:

- ◆ навчання: урок має нести з собою радість, задоволення для дитини (наші діти на час закінчення школи катастрофічно втрачають інтерес до навчання);
- ◆ фізичної культури: урок фізвиховання має пробуджувати в дитині «м'язову» радість, фізіологічну (а отже, і духовну) насолоду від краси, здоров'я і сили свого тіла (наші учні не люблять уроки фізвиховання, тому всі заклики до «здорового способу життя» ще довго будуть марними);
- ◆ будь-яких форм творчої праці: інтелектуальної, фізичної, платної, безкорисливої (наші діти не люблять працювати — ось що найстрашніше для вітчизняної школи);
- ◆ природи, тваринного і рослинного світу як природної колиски людини;
- ◆ школи, свого кабінету (класу), робочого місця;
- ◆ свого будинку, батьків, історії роду і т.д.

Ми, педагоги, знаємо такі ідеали, на яких виховували дітей: Батьківщина, праця, знання (книга), мати, планета, життя і т.д.

Продовжуючи перелік екзистенціальних, життєво важливих цінностей буття, сюди треба віднести і такі, як честь, совість, співчуття, правда, відчуття сорому (гріха) й інші внутрішні опори людини, на яких стоїть і стоятиме людське співтовариство. Ми б назвали їх педагогічними цінностями. Не будемо говорити, що вирощування в дитині належного ставлення до

подібних моральних основ життя є найважчою справою (особливо в умовах сьогоденної кризи суспільних цінностей і ідеалів).

Розділ сьомий. *Психолого-педагогічна освіта як підготовка до самореалізації в майбутньому дорослому житті.*

Як відомо, основні шляхи самореалізації: праця, продовження роду, спілкування, переживання. Тому формула «підготовка до життя» і полягає в тому, щоб школяреві дати якомога більше знань про навколишній світ і реальну дійсність: про економіку, політичний і державний устрій суспільства, сім'ю і виховання, нарешті, про себе самого і власне покликання. Більше того, озброїти досвідом моральних, соціально цінних переживань.

Ми вважаємо, що саме цим проблемам і має бути присвячена класна година.

Примітка: отже, запропонована програма вдосконалення шкільних умов існування учня реально дозволить зробити виховне середовище школи більш гуманним, становище дитини — більш захищеним і комфортним, дитячий досвід — більш соціальним і творчим.

Завдяки змінам, що рекомендуються, школяр отримає більше свободи для самовияву, творчості, успіху, позитивних емоцій. В умовах несвободи неможливе виховання моральності, відповідальності, відчуття власної гідності, які є найважливішими опорами зрілої соціальної особистості і для розвитку яких у традиційній школі часто не було можливостей.

Читач помітив, що ці зміни не під силу одному класному вихователю. У перебудові, у вдосконаленні умов має брати участь увесь педагогічний колектив, починаючи з директора школи і закінчуючи техслужбовцями. Навряд чи можливо побудувати «школу радості» в окремо взятому класі.

Подібний підхід до виховної роботи дає простір для педагогічної творчості, повноцінної роботи головного шкільного генератора ідей — педагогічної ради. Поставивши перед нею питання про дитяче здоров'я, зачитавши дитячі зізнання про ті образи, яких їм завдають у школі, розказавши, як страждає самолюбство підлітка, можна бути впевненим, що жоден учасник педагогічної ради не залишиться байдужим.

Перераховані нами пропозиції не є вичерпними. Це лише початок дня «мозкових штурмів» педколективу.

Грунтуючись на запропонованій загальношкільній програмі, кожний педагог складає свої річні плани. Тому його робота стає системною, діяльність — послідовною, результати — закономірними.

Додаток № 3

ПРИБЛИЗНІ ПОСАДОВІ ОBOB'ЯЗКИ КЛАСНОГО КЕРІВНИКА (ВИХОВАТЕЛЯ)

1. Загальні положення

1.1. Класний керівник є педагог школи, який здійснює функції організатора дитячого життя, коректора міжособистісних відносин і захисника вихованців свого класу у важких ділових і психологічних колізіях шкільного життя. Він же демонструє вихованцям приклад гідного життя.

1.2. Класний керівник має вищу або середню спеціальну педагогічну освіту.

1.3. Керівництво діяльністю класних керівників здійснює заступник директора з виховної роботи.

1.4. Класний керівник звітує про результати своєї роботи перед педрадою, директором і заступником директора школи.

2. Основні завдання і зміст (напрями) роботи класного керівника в класі

2.1. Створює сприятливі психолого-педагогічні умови для індивідуального фізичного і духовного розвитку особистості дитини. Для чого:

2.1.1. Вивчає особливості розвитку кожної дитини, її стан здоров'я, емоційне відчуття, відображаючи всі дані в психолого-педагогічній карті.

2.1.2. Вивчає схильності, інтереси, сферу обдарувань дитини.

2.1.3. Створює сприятливу атмосферу і морально-психологічний клімат для кожного окремого вихованця в класі.

2.1.4. Відповідно до вікових потреб дітей і вимог класного життя організовує життєдіяльність класного колективу.

2.1.5. Розвиває класне самоврядування, привчаючи вихованців до самоорганізації, відповідальності, готовності й уміння ухвалювати життєві рішення.

2.1.6. Допмагає вихованцям вирішувати проблеми, що виникають у них під час спілкування з педагогами, товаришами, батьками. Допмагає кожному пристосовуватися в колективі, завоювати визнання, зайняти відповідний соціальний статус серед однолітків.

2.1.7. Скеровує самовиховання і саморозвиток особистості дитини. Спільно зі шкільним психологом організовує психологічну освіту учнів, знайомить їх з правами і свободами громадянина.

2.2. Здійснює допомогу вихованцям у навчальній діяльності.

2.2.1. Організовує і бере участь в педагогічних консилиумах (малих педрадах) з проблем учнів свого класу, за необхідності відвідує уроки вчителів-предметників.

2.2.2. Сприяє отриманню учнями додаткової освіти через систему гуртків, клубів, секцій, об'єднань, існуючих у школі і за місцем проживання.

2.2.3. Сприяє професійному самовизначенню випускника, підводить його до усвідомленого вибору професії.

2.3. Захищає права і свободи вихованців, несе відповідальність за їх життя, здоров'я і безпеку в школі й на сільськогосподарських роботах у навчальний час.

2.4. Організовує виконання сільськогосподарських робіт, пов'язаних із дотриманням навчального плану аграрної школи. Питання оплати праці у випадках перевищення навантаження навчального часу розв'язуються з адміністрацією школи індивідуально.

2.5. Дає консультацію батькам. Проводить батьківські збори, залучає батьків до допомоги школі.

2.6. Організовує харчування, чергування, колективне прибирання школи, допомогу дітей у ремонті школи, заповнює журнал, веде облік відвідувань, негайно повідомляє адміністрацію і батьків про всі надзвичайні події, пов'язані зі здоров'ям і життям дітей.

2.7. Бере участь у роботі педрад, семінарів, адміністративних і методичних нарад.

3. Режим роботи класного керівника

3.1. Загальні правила організації роботи школи і педколективу впливають із Кодексу законів про працю, які має виконувати будь-який працівник.

3.2. Робочий час класного керівника, який він зобов'язаний присвятити дітям протягом тижня, — 6 годин (30 відсотків від ставки вчителя).

3.3. Година класного керівника (класна година) — один раз на тиждень за розкладом (про що робиться запис у класному журналі).

3.4. Кількість виховних заходів — не менше двох на місяць (з яких один може бути загальношкільним).

3.5. Кількість батьківських зборів — не менше одних на чверть.

3.6. Звіти про виконану роботу подаються адміністрації після закінчення триместрів (у затвердженому порядку).

3.7. У канікулярний і літній час режим роботи школи встановлюється згідно з додатковим планом.

4. Права класного керівника

4.1. Класний керівник має право:

4.1.1 Брати участь у роботі шкільних структур самоврядування: педради, ради школи, профспілкові й інші суспільні органи школи.

4.1.2. Виступати з ініціативою, вносити пропозиції з удосконалення діяльності школи, виступати з діловою, конструктивною критикою.

4.1.3. Створювати власні виховні системи і програми, творчо застосовувати нові методи, форми і прийоми виховання, керуючись єдиним принципом «не нашкодь».

4.1.4. Захищати власну честь і гідність у шкільних органах самоврядування і захисту, при неможливості — в державних органах влади і суду.

4.2. Класний керівник не має права:

4.2.1. Припинювати гідність вихованця, ображати його дією або словом, придумуючи прізвиська, навішуючи ярлики і т.д.

4.2.2. Використовувати оцінку (шкільний бал) для покарання або розправи над учнем.

4.2.3. Зловживати довірою дитини, порушувати дане вихованцю слово, свідомо вводити його в оману (обдурювати).

4.2.4. Використовувати сім'ю, батьків або родичів для покарання дитини.

4.2.5. Обговорювати позаочі своїх колег. Виставляти їх у невігідному світлі, підриваючи авторитет учителя і всього педагогічного колективу.

5. Класний керівник має знати:

- * Закон України «Про освіту».
- * «Конвенцію про права дитини».
- * Педагогіку, дитячу, вікову, соціальну психологію.
- * Шкільну гігієну.
- * Педагогічну етику.
- * Теорію і методику виховної роботи.
- * Основи трудового законодавства.

6. Класний керівник має уміти:

- ◆ Спілкуватися з дітьми, заохочуючи дитячу активність, відповідальність, подаючи власний приклад.
- ◆ Бачити і формулювати свої виховні цілі.

- ♦ Скласти план виховної роботи у власному класі.
- ♦ Організовувати виховний захід: бесіду, диспут, екскурсію, похід, класний вечір, класну годину і т.д.
- ♦ Організовувати і проводити батьківські збори. Користуватися психодіагностичними тестами, анкетами, опитувальниками і коректно використовувати їх у виховній роботі.

7. Документація і звітність

Класний керівник має і веде (заповнює) таку документацію:

- ♦ Класний журнал.
- ♦ План виховної роботи з класним колективом.
- ♦ Особові справи учнів.
- ♦ Психолого-педагогічні карти вивчення особистості учнів.
- ♦ Протоколи батьківських зборів.
- ♦ Щоденники учнів.
- ♦ Теки з розробками виховних заходів, з результатами класних соціально-психологічних досліджень, які надалі можуть мати важливе значення при проведенні атестації.

Примітка: ця документація за необхідності подається адміністрації школи для контролю, графік звітності затверджується з адміністрацією наперед або приймається постійний.

8. Оцінка роботи класного керівника. Оплата і стимулювання

Оцінка роботи класного керівника, як відомо, має свої особливості і складнощі. Рішенням педколективу школи встановлюється такий порядок:

1. Виконання цих обов'язків повністю (висновок про це робить адміністрація) тягне за собою оплату класного керівництва повною мірою: 30% від учительської ставки педагога; крім того, дає право керівнику використовувати заохочення і доплати.

2. Неповне виконання обов'язків передбачає право адміністрації знизити оплату на одну третину.

3. Виконання обов'язків наполовину і менше оплачується у розмірі 10—15% від ставки, при цьому керівник має право поставити питання про покарання аж до усунення вихователя від класного керівництва, якщо таке невиконання відбулося з причини недбайливості і ліні.

Примітка: ці посадові обов'язки прийняті колективом школи, затверджені на засіданні педради від «_____» _____ р. і набувають чинності з моменту затвердження.

У гранично лаконічній формі зміст «Положення про класного керівника школи» вноситься в окремий документ, який є локальним актом шкільного Статуту. При прийомі на роботу кожен педагог знайомиться з цими обов'язками і ставить під ними підпис, який говорить про те, що працівник погоджується на зазначені вимоги і зобов'язується їх виконувати.

Обов'язки сформульовані максимально точно, конкретно, так, щоб наприкінці навчального року їх виконання можна було перевірити.

Додаток № 4

ПРИБЛИЗНЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПОРЯДОК УСТАНОВЛЕННЯ ДОПЛАТИ, НАДБАВОК СТИМУЛЮЮЧОГО ХАРАКТЕРУ, В ТОМУ ЧИСЛІ ЗА ВИКОНАННЯ РОБІТ, ЩО НЕ ВХОДЯТЬ У КОЛО ОСНОВНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ПРАЦІВНИКА ШКОЛИ

1. Заступникам директора школи, де є:
  - ◆ класи компенсуючого навчання — 15%;
  - ◆ не менше 30% учнів, що відвідують профільні класи, — 10%;
  - ◆ класи з раннім вивченням іноземної мови — 10%;
  - ◆ працюючі за розвиваючими методиками Гальперіна, Ельконіна-Давидова, Львова, Петерсона, Занкова, але не менше трьох таких класів на першому ступені — 10%.
2. Одному із заступників директора школи, що займається організацією навчально-виховного процесу, — 5%.
3. Заступникам директора, лаборантам, бібліотекарям, класним керівникам, учителям-предметникам, які працюють у класах, що мають статус школи естетичного напрямку, — 15%.
4. Заступникам директора за створення й організацію навчально-виховних комплексів системи «дитячий садок — школа» — 15%.
5. Заступникам директора з НВР за створення соціально-психологічного центру з надання педагогічної підтримки батькам і учням — 10%.
6. Заступникам директора і вчителям за роботу в трьох будівлях — до 20%.
7. Заступнику директора і вчителям, що працюють з дітьми, переведеними на індивідуальне навчання, — 5%.

8. Заступникам директора і вчителям за створення нового навчально-методичного матеріалу — до 30%.
9. Заступникам директора за інтенсивність, напруженість праці і якість роботи — до 50%.
10. Заступникам з АГЧ за збереження приміщень і устаткування — 10%.
11. Учителям за класне керівництво 1—11-х класів — 30%.

У тому числі:

- ♦ за організацію роботи класного керівника з навчальної діяльності учнів — 5%.
- ♦ за дисципліну й організованість класного колективу (відвідування учнів, вихованість, загальна культура) — 5%.
- ♦ за організацію роботи з колективом учнів і батьками — 10% (колективне і якісне проведення класної години — 5%, участь класу в загальношкільних справах — 3%, поєднання безконфліктності, вимогливості в роботі з дітьми і батьками — 2%).
- ♦ за своєчасну і якісну роботу з ведення звітності класного керівника — 5% (ведення класних журналів, особових справ учнів, плану виховних робіт класів, щоденника спостереження за важкими підлітками).
- ♦ за організацію позаурочної, позашкільної зайнятості дітей (особливо з проблемами в навчанні) — 5%.

Разом: 30%.

12. Учителям за перевірку зошитів:

- ♦ 1—3-х класів (зошити перевіряються щодня) — 10%;
- ♦ 5—9-х класів за перевірку письмових робіт:
  - українська мова і література — 15% (5-ті класи — після кожного уроку в усіх учнів, 6-ті класи — в першому півріччі — після кожного уроку в усіх учнів, в другому півріччі — після кожного уроку у слабких учнів, інших — один раз на тиждень, 7—9-ті класи — один раз на тиждень, 10—11-ті класи — два рази на місяць);
  - математика — 10% (5-ті класи — після кожного уроку в усіх учнів, 6-ті класи — в першому півріччі — щодня, в другому півріччі — один раз на тиждень, 7—9-ті класи — один раз на тиждень, 10—11-ті класи — два рази на місяць);
  - іноземна мова — 10% (5-ті класи — після кожного уроку в усіх учнів, 6-ті класи — один раз на тиждень, 7—9-ті класи — один раз на тиждень, 10—11-ті класи — два рази на місяць);

- хімія — 5% (контрольні, лабораторні, самостійні роботи);
- фізика — 5% (контрольні, лабораторні, самостійні роботи);
- креслення — 5% (контрольні, лабораторні, самостійні роботи);
- біологія — 5% (контрольні, лабораторні, самостійні роботи);
- вчителю-логопеду — 10%.

13. Заступникам директора за організацію «школи молодого вчителя» — 15%.

14. Учителям, що працюють:

- ♦ у профільних класах за переробленими програмами навчання — 15%;
- ♦ у класах ККН — 20%;
- ♦ за розвиваючими програмами — 15%.

15. Учителям за завідування навчальними кабінетами — 10%:

- ♦ загальний стан кабінету (дотримання санітарно-гігієнічних норм — 1,5%, чистота кабінету, справні меблі, озеленення — 1,5%);
- ♦ дотримання правил техніки безпеки — 1,5% (наявність інструкції і журналу 5-ступінчастого контролю з ТБ);
- ♦ робоче місце вчителя (демонстраційний стіл, наявність місця для зберігання ТСО, класна дошка з пристосуваннями для підвішування і демонстрації таблиць);
- ♦ оформлення кабінету — 6% (перспективний план розвитку на 3 роки — 1 %, план роботи на рік — 1%, інвентарна книга кабінету — 1%, дидактичний роздатковий матеріал — 1%, методичний розділ — 5%, творчі роботи учнів, наявність карток, постійні і тимчасові експозиції — 2%).

Примітка: підсумки роботи завідуючого кабінетом робляться один раз на чверть адміністрацією навчального закладу. За підсумками перевірки доплата може бути змінена як у бік збільшення, так і в бік зменшення.

16. Учителям за виконання обов'язків майстра у навчальних майстернях (за завідування майстернею комбінованою) — до 30% (дотримання правил техніки безпеки — 5%, дотримання санітарно-гігієнічних норм — 5%, збереження устаткування й інвентаря, їх виготовлення на уроках — 10%, оснащення майстерень роздатковим матеріалом — 10%).

17. Учителям за завідування навчально-дослідною ділянкою в осінньо-весняний період (жовтень—квітень) — до 20%.

18. Педагогічним працівникам за організацію трудового навчання, суспільно корисної праці, продуктивної праці, профорієнтації (понад 30 класів) — 60% (з урахуванням отриманої виробничої продукції і коштів, що надходять на спецрахунок).

19. Педагогічним працівникам за проведення позакласної роботи з фізичного виховання (84 класи) — 150%:
  - ♦ організація роботи спортивних секцій — 30%;
  - ♦ проведення в школі змагань — 40%;
  - ♦ ремонт спортінвентаря — 30%;
  - ♦ стан спортивного майданчика, стадіону — 25%;
  - ♦ участь у міських, республіканських змаганнях — 25%.
20. Бібліотекарю або іншому співробітнику школи за роботу з бібліотечним фондом залежно від кількості наявних примірників. Фонд підручників 20 469 прим. — 40% (усього — 31 884 прим.).
Секретарю-друкарці за роботу в трьох будівлях у зв'язку зі збільшенням контингенту учнів (2150 чол., 84 класи-комплекти) — 50%.
21. Учителям і працівникам за обслуговування обчислювальної техніки (за кожний працюючий комп'ютер) — 5%.
22. Одному з педагогічних працівників за виконання обов'язків позаштатного інспектора з охорони дитинства — 20%.
23. Учителю або іншому працівнику школи за виконання обов'язків касира — 30%.
24. Учителю або іншому працівнику за організацію безкоштовного харчування школярів — 20%.
25. За роботу керівника МО — 15%:
  - ♦ наявність аналізу і плану роботи — 5%;
  - ♦ проведення предметних декад — 3%;
  - ♦ робота з розповсюдження передового досвіду — 5%;
  - ♦ участь школярів у районних і республіканських олімпіадах — 2%.
26. За наявності відповідних вакансій може відбуватися доплата в порядку, затвердженому при поєднанні професій (посад), розширенні зон обслуговування або збільшенні обсягу виконуваної роботи до 50%.
27. Педагогічним або іншим працівникам за виконання функцій, що не входять у коло прямих обов'язків, — до 40%:
  - ♦ заповнення лікарняних листків — 15%;
  - ♦ організація техніки безпеки, охорони праці в школі, ремонт магнітофонів, приймачів і т.д. — 15%.
28. За шкідливі умови роботи:
  - ♦ учителям фізвиховання за роботу в умовах ускладненого санітарно-гігієнічного режиму в зимовий період — 8%.

29. Сторожам за роботу в криміногенній обстановці — 30%.
  30. Заступнику директора з АГЧ за роботу, пов'язану із завантаженням, розвантаженням і перенесенням вантажів, — 15%.
  31. Виплати стимулюючого характеру (заохочення, винагороди, доплати за якість) із надтарифного фонду.
  32. Заступнику директора з НВР за організацію харчування учнів у школі — до 20%.
  33. Заступнику директора з НВР за керівництво постійним науково-методичним семінаром, що проводиться спільно з ІУУ, — 20%.
- Керівник установи _____
- Голова профкому _____

Додаток № 5

П'ЯТЬ АНКЕТ КЛАСНОГО КЕРІВНИКА

(Для попереднього знайомства з вихованцями)

Для того щоб познайомитися з новим класним колективом і з кожним учнем окремо, вихователю потрібно чимало часу. Однак основоположні відносини з вихованцями закладаються буквально в найперші моменти спілкування. Тому педагогу дуже важливо відразу знайти з колективом прийнятний тон і правильну педагогічну позицію.

Пропоновані чотири анкети допоможуть побачити класний колектив у чотирьох основних ракурсах: у навчальному, організаційно-педагогічному, етичному і сімейному; п'ята допоможе діагностувати особливості «Я-концепції» дитини.

Як відомо, анкети частіше за все заповнюються анонімно, але якщо вихователь знайде можливість (за домовленістю) зробити анкети персональними, то йому стануть ясні проблеми дітей на уроці, в міжособистісних відносинах, у сім'ї, а також у відносинах із самим собою.

Крім того, педагог довідається про те, чого очікують діти від власної персони, і вибере найточнішу педагогічну позицію.

АНКЕТА № 1 (урок очима учнів)

Вступ

Дорогий друже! Ми просимо тебе: подумай і дай відповіді на всі питання чесно і відверто. Твої думки допоможуть зробити більш цікавим життя не

тільки твого, а й інших класів. Не бійся, за свою чесність ти ніяк не постраждаєш, адже анкети анонімні (втім, якщо хочеш, ти можеш зазначити своє прізвище). При плануванні життя школи ми спробуємо максимально врахувати твої побажання. Спасибі за допомогу!

1. Чи подобається вам школа, в якій ви вчитеся? Так чи ні? Зазначте причину.
2. На які уроки ви йдете із задоволенням? Чому?
3. На які уроки вам іти не хочеться? Зазначте детально причину:
  - ◆ не все зрозуміло;
  - ◆ не подобається вчитель;
  - ◆ маєте труднощі з особистих мотивів (відсутність волі, здібностей, інтересу тощо).Зупиніться докладніше на питанні.
4. Чи любите ви читати? Яку останню книгу прочитали (поза шкільною програмою)?
5. Що подобається на уроці більше:
  - ◆ опанування матеріалу;
  - ◆ самостійна робота;
  - ◆ творча робота;
  - ◆ словникова робота;
  - ◆ інші форми.
6. Чи подобається вам відповідати коло дошки або з місця на питання вчителя? Чи часто вас питають? Ваші побажання, пропозиції вчителю.
7. Шкільний бал (оцінка) на уроці. Чи завжди він справедливий? Як зробити його справедливим для вас?
8. Якби сьогодні дозволили вільні відвідини уроків, куди б ви витратили час, що звільнився б?
  - ◆ все одно пішов би до школи;
  - ◆ займався б удома;
  - ◆ влаштувався б на роботу;
  - ◆ розважався.
9. Ваші зауваження і пропозиції педагогам для поліпшення роботи школи.
10. Якби ви стали директором школи, що б ви змінили в навчально-виховному процесі (наприклад, ввели б нові предмети, а якісь би прибрали)?
11. Кому з учителів ви сказали б «спасибі»?
12. Чи добре ви поведетеся на уроках? Оцініть себе за п'ятибальною системою:

- ◆ готовність до уроку — ____;
- ◆ увага — ____;
- ◆ дисципліна — ____;
- ◆ ступінь засвоєння програми — ____;
- ◆ оцінка за урок собі — ____; вчителю — ____ (на день перевірки).

Спасибі за відповіді!

АНКЕТА № 2

(класний керівник очима вихованця)

1. З яким настроєм ти йдеш до школи?
  - ◆ з радістю;
  - ◆ байдужий;
  - ◆ з передчуттям неприємностей;
  - ◆ швидше б все це скінчилося.
2. Якщо трапляються неприємності, від кого вони найчастіше?
  - ◆ від учителів-предметників;
  - ◆ від класного керівника;
  - ◆ від товаришів по класу;
  - ◆ від адміністрації;
  - ◆ інше.
3. Якими мають бути, по-твоєму, функції класного керівника?
  - ◆ другої мами;
  - ◆ старшого товариша;
  - ◆ старшого товариша — захисника;
  - ◆ контролера за успішністю і дисципліною.
4. Якими мають бути риси вдачі у зразкового класного керівника (написати)?
5. Які відносини тобі хотілося б установити з класним керівником?
6. Чого не повинен робити класний керівник?
7. Твоє почуття до свого класного керівника?
8. Чи бувають конфлікти з класним керівником?
  - ◆ часто;
  - ◆ рідко;
  - ◆ ніколи.
9. Які причини конфліктів?
  - ◆ поганий характер класного керівника;
  - ◆ поганий характер класу;
  - ◆ зовнішні обставини.

10. Ти завинив (розбив вікно, зіпсував меблі, нагрубів учителю). Ти чекаєш, що в цьому випадку класний керівник:
- ◆ тебе захистить;
  - ◆ зробить вигляд, що хоче тебе захистити;
  - ◆ зробить вигляд, що не помітив того, що трапилося;
  - ◆ буде захищати себе від докорів адміністрації;
  - ◆ скористається випадком, щоб тебе принизити;
11. Ти знову завинив. Ти чекаєш, що вчителі в цьому випадку:
- ◆ у всьому розберуться і вчинять справедливо;
  - ◆ дадуть хорошу дружню пораду;
  - ◆ прочитають нотацію;
  - ◆ відведуть до директора;
  - ◆ викличуть батьків.
12. Ти вважаєш, що твій клас:
- ◆ згуртований і дружний;
  - ◆ розбитий на групи;
  - ◆ кожний живе сам по собі;
13. Як часто відбуваються заходи у вашому класі?
- ◆ часто;
  - ◆ рідко;
  - ◆ не проводяться.
14. Чи можна сказати, що тобі пощастило з твоїм класом?
15. Який характер мають класні заходи?
- ◆ бесіди про цікаве і важливе в житті;
  - ◆ походи, екскурсії, поїздки цікавими місцями;
  - ◆ трудові справи;
  - ◆ розбірки щодо успішності і дисципліни;
  - ◆ колективні заходи з батьками;
  - ◆ інше.
16. Які класні заходи запам'яталися тобі найбільше?
17. Що б ти порадив своєму класному керівнику?
18. Чи можна сказати, що тобі пощастило, що ти вчишся:
- в _____ школі, в _____ класі?
- Спасибі за відповіді!

АНКЕТА № 3
(сім'я і батьки очима дитини)

1. Чи любиш ти свій будинок, домашню атмосферу, чи є в ній щось, властиве тільки вашій сім'ї?
2. Чи виїжджав(ла) ти з будинку надовго і що ти тоді відчував(ла)?
3. Чи цікавляться твої батьки твоїми навчальними справами?
  - ◆ завжди;
  - ◆ іноді;
  - ◆ ніколи;
  - ◆ обидва;
  - ◆ більше батько;
  - ◆ більше мати.
4. Чи цікавляться твої батьки твоїми стосунками з товаришами в класі?
  - ◆ завжди;
  - ◆ іноді;
  - ◆ обидва;
  - ◆ більше мати;
  - ◆ більше батько.
5. Чи відвідують вони школу?
  - ◆ часто;
  - ◆ рідко;
  - ◆ тільки за викликом;
  - ◆ більше батько;
  - ◆ більше мати.
6. Чи допомагають вони школі, класному керівнику?
  - ◆ в організації класних справ;
  - ◆ в проведенні екскурсій, походів;
  - ◆ в проведенні ремонту.
7. Як, по-твоєму, вони ставляться до школи і педколективу?
  - ◆ довіряють;
  - ◆ не довіряють;
  - ◆ байдужі.
8. Чи задоволені вони своєю роботою, своєю спеціальністю?
  - ◆ задоволені;
  - ◆ незадоволені;
  - ◆ нікуди діватися, працюють через зарплату;
  - ◆ працюють через квартиру і т.д.

9. Чи влаштовує батьків заробітна платня і загальний сімейний бюджет?
10. Якою ти б назвав свою сім'ю?
  - ◆ забезпеченою;
  - ◆ середньою;
  - ◆ бідною.
11. Які свята в сім'ї ти любиш найбільше?
12. Чи прийнято у твоїй сім'ї дарувати подарунки? Які?
13. Чи є у тебе бабуся або дідусь?
14. Які твої взаємини з ними?
15. Що, по-твоєму, чекає на тебе в майбутньому?
16. Яким, по-твоєму, обіцяє бути твоє майбутнє?
  - ◆ світлим;
  - ◆ неясним;
  - ◆ похмурим.
17. На кого ти сподіваєшся?
  - ◆ на самого себе;
  - ◆ на державу;
  - ◆ на батьків.
18. Як, по-твоєму, чи будеш ти щасливим?
Спасибі за відповіді!

АНКЕТА № 4

(класний колектив очима його члена)

Дорогий друже! Будь ласка, уважно прочитай пропонувану ситуацію, уяви собі, хто і як у ній поведеться і підкресли необхідну відповідь.

1. Ти отримав двійку:

Клас:

- ◆ різко засудив би;
- ◆ засудив би;
- ◆ не звернув би уваги;
- ◆ схвалив би;
- ◆ думка була б суперечливою.

Хто б висловив свою думку?

- ◆ весь клас;
- ◆ більша частина класу;
- ◆ кілька чоловік;
- ◆ ніхто;
- ◆ в основному дівчатка;
- ◆ в основному хлопчики;
- ◆ і ті, й інші.

2. Ти порушив дисципліну, якось завинив (порізав стіл, розбив вікно, нагрубів учителя):

- ♦ різко засудив би
- ♦ засудив би;
- ♦ не звернув би уваги;
- ♦ схвалив би;
- ♦ думка була б суперечливою.

- ♦ весь клас;
- ♦ вебільшалика частина класу;
- ♦ кілька чоловік;
- ♦ ніхто;
- ♦ в основному дівчатка;
- ♦ в основному хлопчики;
- ♦ і ті, й інші.

3. Ти збрехав товаришу, подрузі:

- ♦ різко засудив би;
- ♦ засудив би;
- ♦ не звернув би уваги;
- ♦ схвалив би;
- ♦ думка була б суперечливою.

- ♦ весь клас;
- ♦ більша частина класу;
- ♦ кілька чоловік;
- ♦ ніхто;
- ♦ в основному дівчатка;
- ♦ в основному хлопчики;
- ♦ і ті, й інші.

4. Ти побився через те, що тебе обізвали:

- ♦ різко засудив би;
- ♦ засудив би;
- ♦ не звернув би уваги;
- ♦ схвалив би;
- ♦ думка була б суперечливою.

- ♦ весь клас;
- ♦ більша частина класу;
- ♦ кілька чоловік;
- ♦ ніхто;
- ♦ в основному дівчатка;
- ♦ в основному хлопчики;
- ♦ і ті, й інші.

5. Ти під час бійки продовжуєш бити супротивника, що вже впав:

- ♦ різко засудив би;
- ♦ засудив би;
- ♦ не звернув би уваги;
- ♦ схвалив би;
- ♦ думка була б суперечливою.

- ♦ весь клас;
- ♦ більша частина класу;
- ♦ кілька чоловік;
- ♦ ніхто;
- ♦ в основному дівчатка;
- ♦ в основному хлопчики;
- ♦ і ті, й інші.

6. Ти грубо вилаявся на вулиці, серед товаришів:

- ♦ різко засудив би;
- ♦ засудив би;
- ♦ не звернув би уваги;
- ♦ схвалив би;

- ♦ весь клас;
- ♦ більша частина класу;
- ♦ кілька чоловік;
- ♦ ніхто;

- ♦ думка була б суперечливою.
  - ♦ в основному дівчатка;
  - ♦ в основному хлопчики;
  - ♦ і ти, й інші.
7. На дискотеці ти спробував вино:
- ♦ різко засудив би;
  - ♦ засудив би;
  - ♦ не звернув би уваги;
  - ♦ схвалив би;
  - ♦ думка була б суперечливою.
  - ♦ весь клас;
  - ♦ більша частина класу;
  - ♦ кілька чоловік;
  - ♦ ніхто;
  - ♦ в основному дівчатка;
  - ♦ в основному хлопчики;
  - ♦ і ти, й інші.
8. Ти почав дружити з хлопчиком або дівчинкою:
- ♦ різко засудив би;
  - ♦ засудив би;
  - ♦ не звернув би уваги;
  - ♦ схвалив би;
  - ♦ думка була б суперечливою.
  - ♦ весь клас;
  - ♦ більша частина класу;
  - ♦ кілька чоловік;
  - ♦ ніхто;
  - ♦ в основному дівчатка;
  - ♦ в основному хлопчики;
  - ♦ і ти, й інші.
9. Тебе образив однокласник, а ти поскаржився на нього вчителю:
- ♦ різко засудив би;
  - ♦ засудив би;
  - ♦ не звернув би уваги;
  - ♦ схвалив би;
  - ♦ думка була б суперечливою.
  - ♦ весь клас;
  - ♦ більша частина класу;
  - ♦ кілька чоловік;
  - ♦ ніхто;
  - ♦ в основному дівчатка;
  - ♦ в основному хлопчики;
  - ♦ і ти, й інші.
10. Ти допоміг хворій жінці дійти до медпункту, і тому клас спізнився на потяг:
- ♦ різко засудив би;
  - ♦ засудив би;
  - ♦ не звернув би уваги;
  - ♦ схвалив би;
  - ♦ думка була б суперечливою.
  - ♦ весь клас;
  - ♦ більша частина класу;
  - ♦ кілька чоловік;
  - ♦ ніхто;
  - ♦ в основному дівчатка;
  - ♦ в основному хлопчики;
  - ♦ і ти, й інші.

5	Я вважаю, що фізично я розвинутий добре.			
6	Я добре знаю себе, наприклад, яке враження справляє на приятелів моя зовнішність, і можу передбачити їх реакцію із цього приводу.			
7	Я достатньо обізнаний про свої інтелектуальні здібності й успішно користуюся ними.			
8	Я знаю особливості свого характеру і як використовувати їх для досягнення своїх цілей.			
9	Я випробовував себе і знаю, як я вчиню у хвилину небезпеки.			
10	Я знаю свій стан здоров'я і враховую свої фізичні можливості під час прийняття життєво важливих рішень.			
11	Я здатний володіти своїми відчуттями, не бути рабом настрою.			
12	Я здатний підпорядковувати собі обставини, умію долати труднощі.			
13	Я не допускаю необачних вчинків і рідко розкаююся у скоєному.			
14	Я здатний доводити навіть неприємні справи до логічного кінця.			
15	Навіть якщо я дуже розсерджений, я умію себе стримати.			
16	Я згоден з твердженням, що «світ прекрасний» і що все навколо мене доцільне, має порядок і внутрішній сенс.			
17	Я переконаний, що моя діяльність принесе світові благодотворні зміни.			
18	Я вірю, що всі люди навколо мене хочуть мені добра.			
19	Я переконаний, що при добросовісній праці і дотриманні правил людського гуртожитку я досягну поставлених життєвих цілей.			
20	Я вірю, що майбутнє буде ще кращим, ніж теперішнє.			
21	У мене псується настрій, коли я бачу сльози, страждання іншого.			

22	Якщо хтось образив мене, я не прагну помститися.		
23	Я надам допомогу тому, хто цього потребує, навіть якщо після цього спізнюся на роботу (навчання).		
24	Посварившись із другом (подругою), я переживаю через те, що трапилося, і першим роблю крок до примирення.		
25	Я упевнений в тому, що в групі можна досягти більшого, ніж поодиночі.		
26	Я не демонструю цього переконання оточуючим, але «про себе» я знаю, що я не тільки не гірше інших, але, якщо чесно, краще.		
27	Я упевнений у собі, своїх здібностях, своєму праві на гідне життя, на високу посаду, на щастя й успіх.		
28	Мені доводилося бути в різних групах, компаніях, колективах, і скрізь я зустрічав повагу, визнання і займав відповідний соціальний статус.		
29	На образи, навіть незаслужені, я не вважаю необхідним кожному відповідати або перед кожним виправдовуватися.		
30	Я відчуваю докори сумління, якщо не дотримав слова або сказав неправду, навіть якщо цього ніхто не помітив.		
31	Коли, прокинувшись уранці, я згадую, що попереду багато справ, у мене не псується настрій, я не тягну час, а відразу беруся за роботу.		
32	Навіть найменшу справу я прагну зробити ґрунтовно, досконало.		
33	Я люблю зміни, люблю знайомитися з новими справами.		
34	Мене не зупиняють невдачі, зробивши висновки, я дію зі ще більшою наполегливістю.		
35	Я хочу і зможу досягти в житті високих щаблів.		
36	Я знаю і часто думаю про те, що життя мені дане не просто так, а має високий сенс і призначення, і я стараюся їх зрозуміти.		

37	Я допитливий, мене цікавлять відомості з різних сфер життя.		
38	Я люблю роздумувати на різноманітні теми, вести філософські розмови.		
39	Я люблю залишатися один і в цей час часто занурююся у високі марення, фантазії, мрії.		
40	У вирішенні проблем я шукаю алгоритм, систему, внутрішні закони.		
41	Я завжди самостійно шукаю вирішення проблем, навіть у колективній справі прагну все робити по-своєму.		
42	Я не боюся виказати в незнайомій аудиторії думку, яка не збігається з думкою інших, не боюся насмішки й осуду оточуючих із цього приводу.		
43	Моя хода, вираз обличчя, жестикуляція не зміняться, навіть якщо я раптом опинюся під поглядами безлічі людей (на сцені).		
44	Я спокійно ставлюся як до похвали, так і до критики на свою адресу.		
45	У ситуації вибору я роблю його, виходячи з власних уявлень про істину і справедливість, не зважаючи на оточуючих.		
46	У мене завжди гарний настрій		
47	Сонце, спів птахів, красивий пейзаж позитивно діють на мене навіть у найважчих обставинах.		
48	Я не переймаюся довго тим, що трапилося, і не переживаю наперед з приводу можливих неприємностей.		
49	Я люблю готуватися до свят, і вони виправдовують мої очікування.		
50	Я впевнений, що на світі існує щастя і я можу бути щасливим.		

Коментар до анкети

Цей опитувальник призначений для діагностики і подальшої індивідуальної роботи з дітьми юнацького віку (10—11-ті класи), які мають уже достатньо розвинутий, глибокий, тонкий внутрішній світ, оскільки вони набули необхідного життєвого досвіду, мали час подумати про життя і про себе, виробили досить чіткі установки щодо самих себе. Правдиві, щирі

відповіді вихованців допоможуть педагогу скласти певне уявлення про самосвідомість («Я-концепції») кожного, дати загальну характеристику особистості і часткові оцінки її структурам.

Запитання-думки сформульовані таким чином, що збігаються з нашою характеристикою особистості, орієнтованої на саморозвиток, самоактуалізацію:

1. Самоприйняття, гармонія з собою: своєю зовнішністю, темпераментом, характером і т.д. (1—5).
2. Знання себе, «сильних», «слабких» сторін своєї особистості (6—10).
3. Здібність до рефлексії, уміння володіти своїми відчуттями, керувати собою (11—15).
4. Сприйняття навколишнього середовища, зовнішнього «образу світу», впевненість у тому, що навколишній світ доцільний, гармонійний, гуманний (16—20).
5. Здатність розуміти, співчувати іншому (21—25).
6. Відчуття власної гідності, висока оцінка себе, незалежно від особливих особистих досягнень і надбань (26—30).
7. Активність, оптимізм, прагнення до досягнення поставлених цілей (31—35).
8. Наявність вищих цілей, цінностей і сенсу буття, віра у вищі людські ідеали, прагнення до вдосконалення (36—40).
9. Емоційна й інтелектуальна незалежність, готовність до самостійного життєвого вибору (41—45).
10. Включеність у сьогодення, здатність одержувати задоволення від життя, радіти, бути щасливим (46—50).

Повна відповідність із вищезгаданими думками оцінюється в 2 бали, неповна («іноді», «до певної міри») — 1 бал, незгода — 0 балів.

Загальна кількість балів дає можливість судити про самовідчуття (психічне здоров'я) вихованця в цілому, наскільки воно гармонійне і «переможне». Кожні наступні п'ять думок оцінюють якусь одну «якість», окрему структуру етичності, даючи змогу знайти ті властивості, які «западають», тобто мають певні внутрішні заборони і комплекси, із приводу яких вихованець, можливо, страждає і мучиться.

Установивши всю картину внутрішнього світу дитини, педагог може вести з нею індивідуальну роботу, психокорекцію у вигляді психотерапевтичних бесід, радити, як працювати над собою і над чим саме, вселяти певні позитивні установки.

Але найголовніше — педагог може включити вихованця в такі види класної діяльності, де б він зміг виявити себе, показати свої здібності і позбутися комплексів, знайти сили й упевненість у собі.

Так, якщо респондент набрав у загальній сумі 30 балів, то можна говорити про явно хвору «Я-концепцію», несприятливе самоставлення, 50 балів — оцінка нижче середньої, особистість має деякі комплекси, надмірно самокритична (див. окремі структури), до 75 балів — здорова «Я-концепція», особистість у хорошому сенсі амбітна, вільна від перешкод, позитивно налаштована на досягнення, на успіх. Оцінка понад 75 балів теж свідчить про можливе неблагополуччя. Особистість має завищену самооцінку, не здібна до самокритики, ймовірно, є проблеми зі спілкуванням.

Примітка: зрозуміло, всі показники в балах педагогу необхідно перевіряти ще раз шляхом спостереження за вихованцем у реальному спілкуванні з іншими, в його практичній діяльності і житті.

Правила психологічної безпеки при роботі з анкетами і педагогічними опитувальниками

Відповіді вихованців дозволяють педагогу більш точно з'ясувати, в яких умовах, в якому психологічному стані перебувають його діти, щоб зрозуміти їх проблеми і збудувати більш ефективну програму взаємодії. Але при цьому вихователь має строго дотримуватися правил поведінки з цим інструментом, оскільки він досить гострий. Будь-яке порушення може боляче зранити психіку дітей, а відносини між класом і вихователем неоправно зіпсувати. Ось ці правила:

- ⇒ Класному керівнику, перш ніж анкетувати дітей, необхідно підготувати їх до цього, створити щирі, довірливу атмосферу. Сторонньому — психологу, заступнику директора — необхідно погоджувати процедуру опитування з класним керівником, заздалегідь ознайомивши його з характером питань. Вважаємо некоректними питання типу: «Яку оцінку поставив би ти своєму класному керівнику?»
- ⇒ Пропонуючи учням чесно і щиро відповісти на питання, необхідно переконати їх, що вони за свою чесність ніяк не постраждають.
- ⇒ Анкети частіше за все слід робити анонімними (хоча треба залишати дітям право поставити свій підпис, адже це теж тест на сміливість і мужність для самої дитини).

- ⇒ Підрахунок думок має бути чесним, об'єктивним, урахувати типові відповіді і крайні думки.
- ⇒ Результати обов'язково мають бути доведені не тільки до педагогів, а й до учнів, яким слід повідомити про ті висновки, яких дійшов педколектив: будь-яке анкетування має служити зміцненню взаєморозуміння вихователів і вихованців.
- ⇒ Після обговорення результатів анкетування слід вжити всіх заходів, щоб жоден із педагогів жодним чином, тим більше прилюдно, не дорікнув дітям, не опустився до погроз.
- ⇒ Не слід розголошувати отриману з анкет інформацію, яка може погіршити психологічний стан учня або його становища в класі (сім'ї). Особливо це стосується тестів з соціометрії.
- ⇒ Розмовляючи з приводу результатів анкетування з учнем індивідуально, слід підкреслювати і спиратися на його сильні сторони, мобілізуючи зусилля вихованця на боротьбу з його слабкими сторонами. При цьому необхідно давати конкретні рекомендації, пропонувати способи і прийоми роботи над собою.
- ⇒ Висновки, почерпнуті з анкет, необхідно перевіряти і поповнювати в процесі життєдіяльності шляхом педагогічних спостережень за поведінкою дитини, а також урахувати думку інших педагогів, бібліотекаря, батьків.
- ⇒ Знання вихованця слід урахувати при організації заходів, створюючи умови дитині для вияву своїх здібностей, одночасно даючи їй можливість перемогти свої слабкості.

Таким чином, будь-який «дотик» до дітей за допомогою тестів, анкет, опитувальників має робити їх сильнішими, озброювати новими знаннями про себе і світ, більш ефективні способи поведінки, знімати внутрішні перешкоди, комплекси і захисти.

Висновок

Головною метою егоцентрованого підходу, центральною турботою педагога і критерієм ефективності його діяльності стає не *знання* дитиною *норм поведінки*, не *звичка* поводитися соціальним чином, не *відчуття відповідальності*, що виникає з відчуття вини або страху. Уся стара школа була зациклена саме на цих цілях, що і робило її примусовою.

Головною метою і турботою педагога стає *ЕГОСФЕРА*, сфера внутрішнього «Я» дитини. Внутрішній світ людини — такий самий величезний, складний, суперечливий і незрозумілий, особливо для самої дитини, як і зовнішній світ. «Людина, зрозумій, що ти є мікрокосм», — учив Я. А. Коменський. Космос внутрішнього світу людини великий, як і той космос, що оточує нашу планету. І від його гармонії, внутрішньої рівноваги, емоційного наповнення, згоди із зовнішнім світом залежать думки, спонуки, переживання, очікування, переваги, джерела активності — словом, уся складна палітра самовиявів індивіда, яку прийнято називати людською поведінкою. Але поведінка — це не вся людина. Це лише верхівка айсберга. Головне в айсбергові приховане від очей оточуючих. Поведінка — лише форма, що одягає його сутність: спонуки, мотиви, цілі вчинків. Форма не завжди, а може, й завжди не збігається із суттю людини. Особливо — дитини. Спонуки дитини частіше за все чисті, щирі, соціальні, та реалізуються не завжди в пристойних за формою вчинках: бійках, прізвиськах, примхах, нігілізмі, навіть у брехні.

Тому для вихователя має бути непорушним центральне педагогічне правило: не виносити вирок дитині на підставі поганого вчинку. «Якщо ви знаєте вчинок, ви ще не знаєте про дитину нічого», — пише В. Белкін. Якщо провина була викликана гуманною спонукою, дитина, безумовно, має бути виправдана. А гонитва класного керівника за гарною (будь-що) поведінкою класу може весь клас перетворити на огидних лицемірів або циніків.

Таким чином, головний об'єкт виховної турботи **педагога** — це *потрібно-мотиваційна* сфера дитини. Вихованою, гуманною людиною буде та дитина, яка *хоче бути гуманною*, в якій збереглося це дитяче прагнення, незважаючи на «виховання». У «хороших» вчинках вона знаходить особисте задоволення. А це можливо лише тоді, коли задовольняються вказані нами базові, психосоціальні потреби дитини, які, згідно з нашим баченням, є основою спонук і мотивів поведінки і визначають характер самоутвердження людини в навколишньому світі. Погодьтеся, якщо дитина відчуває, що її

люблять, якщо підліток знає, що його цінують, на нього зважають, якщо юнак має в житті ціль і захоплено її досягає, удосконалюючи, тренуючи себе, якщо він, дорослий, користується повагою на роботі, має благополучну сім'ю, дітей, любить і відчуває любов до себе, — то проти чого їм усім воювати, переступати закон і веління совісті?

Психосоціальні потреби дитини й умови їх здійснення — ось той гордієв вузол, над яким приречені битися будь-які вихователі, чи то батьки, чи шкільні педагоги. Не свідомість визначає поведінку, а весь лад почувань, переживань, інтересів і прагнень дитини. Це більше, ніж свідомість.

Література

1. Корчак Я. Как любить ребенка. М., 1990.
2. Кон И. С. Психология юношеского возраста. М.: Просвещение, 1979.
3. Маслоу А. Самоактуализация людей: исследование психического здоровья. Курс практической психологии. М.: Психолог, 1992.
4. Мотков О. И. Психология самопознания личности / Практическое пособие. М.: Институт развития личности РАН, 1993.
5. Петровский А. В. Психология о каждом из нас. М.: Российский открытый университет, 1992.
6. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности. М.: Просвещение, 1991.
7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Прогресс-Универс, 1994.
8. Цукерман Г. А., Мастеров Б. М. Психология саморазвития. М.: Интерпракс, 1995.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990.

Зміст

Від автора	3
I. Що таке сучасне виховання	7
1. Цілі життя людини і мета виховання.....	8
2. Соціалізація і освіта	12
3. Розвиток і його деякі особливості	16
4. Кого виховувати — людину або особистість?.....	25
5. Співвідношення колективного й індивідуального у вихованні. «І» чи «або»?.....	27
6. Шкільний період розвитку. Підлітковий вік.....	29
7. Характеристика потреб людини.....	35
8. Зміст виховної діяльності педагога. Складові педагогічних умов виховання.....	40
9. Властивості (якості) самореалізованої, самоактуалізованої, психічно здорової особистості	54
10. Деталізація особистості, механізми і форми самозахисту.....	56
11. Ненормальна поведінка (соціально-психологічні умови і педагогічні помилки, що породжують «труднощі» в дитячій поведінці)	61
12. Яким не повинен бути педагог	67
II. Зміст діяльності класного керівника	72
1. Цілі виховної діяльності класного керівника	72
2. Основні обов'язки класного керівника	74
3. Права класного керівника.....	75
4. Класний керівник не має права	75
5. Класний керівник має знати.....	76
6. Документація і звітність.....	76
7. Керування виховним процесом у школі.....	77
8. Процедура оцінювання результатів педагогічної діяльності класного керівника	79
9. Атестація класних керівників	80
10. Методичні вимоги до організації виховного заходу	82
11. Класна година (година класного керівника)	88
12. Оплата праці і стимулювання.....	90
III. Шкільне самоврядування	91
1. Учнівське самоврядування	91
2. Про шкільні організації і союзи	95
3. Школа і батьки.....	98
4. Що таке «хороша» школа?.....	100
Додаток № 1. Розробка програми розвитку школи.....	108
Додаток № 2. Програма оптимізації педагогічних умов в традиційній освітній школі. Психолого-педагогічне обґрунтування.....	126
Додаток № 3. Приблизні посадові обов'язки класного керівника (вихователя).....	135
Додаток № 4. Приблизне положення про порядок установалення доплати, надбавок стимулюючого характеру, в тому числі за виконання робіт, що не входять у коло основних обов'язків працівника школи	139
Додаток № 5. П'ять анкет класного керівника	143
Висновок.....	158
Література	159

Зміст цього методичного посібника є не тільки результатом наукового пошуку його автора, але й підсумком апробації відбитих у ньому наукових ідей і методичних рекомендацій у власній і масовій управлінській практиці. Матеріали, запропоновані увазі читача, як правило, мають інваріантний характер. І це не випадково, бо вони розраховані на творчих керівників і шкільні колективи, здатні відібрати ідеї й технології їх реалізації, прийняті в їхній практиці, і адаптувати їх до умов власної діяльності з урахуванням специфіки освітніх закладів і особливостей створеного в них освітнього середовища.